

Klasik Dönem Osmanlı Devlet Bütçelerinin Karakteristik Özellikleri: Tarhuncu Ahmed Paşa Bütçesi

Hüseyin Güçlü ÇİÇEK (<https://orcid.org/0000-0003-2883-9468>), Department of Public Finance, Süleyman Demirel University, Turkey; e-mail: huseyincicek@sdu.edu.tr

Süleyman DİKMEN (<https://orcid.org/0000-0002-5434-0532>), Department of Public Finance, Süleyman Demirel University, Turkey; e-mail: suleymandikmen@sdu.edu.tr

Characteristic Features of Classical Age of the Ottoman Budgets: Tarhuncu Ahmed Pasha's Budget

Abstract

Ottoman Empire used budgets as a tool to interrogate the usage efficiency of its sources, control the production performance, keep its mnemonic alive, and develop rapid and efficient politics against possible negativities particularly financing of wars. This study aims to determine the characteristic features of Ottoman budgets within the frame of Tarhuncu Ahmed Pasha's budget sample. Calculators formed in accordance with this aim and entitled as budget by modern historians have been examined. New assessments relating to the subject have been made by determining and analysing the modern literature. As a result of the study, it has been determined that classical age of Ottoman budgets make sense beyond the common income and expense numbers, adapt itself in time, have authentic and dynamic form and reflect its age's features although they do not have the modern budgeting principles. However, it is seen that these budgets do not have cohesiveness, include all incomes and expenses; not regulated standardised and forward to future.

Keywords : Ottoman State Budgets, Tarhuncu Ahmed Pasha's Budget / Report, Calculators, Condensed Statement.

JEL Classification Codes : H61, N4.

Öz

Osmanlı Devleti, kaynaklarının kullanım etkinliğini sorgulayabilmek, üretim performansını kontrol edebilmek, hafızasını diri tutabilmek ve başta savaşların finansmanı olmak üzere olası olumsuzluklar karşısında hızlı ve etkin politikalar geliştirebilmek için bütçeleri bir araç olarak kullanmıştır. Çalışma Tarhuncu Ahmed Paşa bütçesi (lâyihası) örneği çerçevesinde klasik dönem Osmanlı devlet bütçelerinin karakteristik özelliklerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda oluşturulan ve modern tarihçilerin bütçe olarak adlandırdığı hesap cetvelleri (icmâller, özetler) incelenmiştir. Modern literatürün tespit ve tetkik edilmesi ile konuya ilişkin yeni değerlendirmelerde bulunulmuştur. Çalışma sonucunda klasik dönem Osmanlı devlet bütçelerinin günümüz bütçeleme ilkelerine sahip olmamalarına rağmen; sıradan gelir ve gider rakamlarının çok ötesinde anlamlar taşıdığı, zaman içerisinde kendisini yenilediği, özgün ve dinamik karaktere sahip olduğu ve çağının özelliklerini yansıttığı tespit edilmiştir. Ancak bu bütçelerin bağlayıcılığının olmadığı, bütün gelir ve giderleri içermediği, tek tip düzenlenmediği ve geleceğe dönük olmadığı görülmüştür.

Anahtar Sözcükler : Osmanlı Devlet Bütçeleri, Tarhuncu Ahmed Paşa Bütçesi / Lâyihası, Hesap Cetvelleri, İcmâl Hesapları.

1. Giriş

Devlet bütçeleri bir devletin sadece gelir ve giderler rakamlarını göstermezler. Hazırlandıkları dönemin iktisadi koşullarını, sosyal ilişkilerini, örf ve adetlerini, toplumsal yapılarını açıklığa kavuşturan mali ve tarihi belgelerdir. Toplumların hukuk kuralları, siyasi, iktisadi ve mali yapıları, dini inançları, örf ve adetleri ile diğer toplumlarla kurduğu etkileşim bütçeyi şekillendirir. Osmanlı Devleti'nde de uygulanan siyasal, sosyal ve mali politikalar bütçe içerisinde kimi zaman açık kimi zaman da örtülü bir biçimde yer almıştır. Örneğin Osmanlı devlet bütçelerinden, fetih politikasının merkezi hazinenin gelir yapısı üzerindeki etkisini (Çakır, 2016: 135), dönemin seçkinlerinin bütçe açıklarının kapatılması için uygulanan zor alım karşısında servetlerini korumak amacıyla yaşam tarzlarını gizlemeye yönelik davranış değişikliklerini (d'Ohsson, 1986 [1740-1807]: 115), nüfus bilgilerini veyahut farklı kültürlerle ve çeşitliliğe tanınan hoşgörü politikalarını (Barkey, 2011: 163-165) görmek mümkündür. Dolayısıyla bir toplumun iktisadi, siyasi ve sosyal yapısı hakkında bilgi sahibi olmak, yaşanan olağan veya olağan üstü olayları açıklığa kavuşturmak, dönemin toplumsal ihtiyaçlarını değerlendirmek, yönetim kadrosunun görüş, faaliyet ve yaklaşımlarını anlamak ve devlet sisteminin mekanizmasını çözmek için bütçeyi yeterli düzeyde analiz etmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin köklü ve nitelikli bir sayım (tahrir) geleneğine¹ sahip olması bütçelerinin analiz edilebilmesini kolaylaştırmaktadır. Bu gelenek doğrultusunda Osmanlı Devleti maliye teşkilatı ve ona bağlı unsurları oluşturan kalemler, bürolar ve daireler pek çok mali veriyi düzenli ve sistematik şekilde kayıt altına almıştır. Tutulan defterler bürokratik hafızanın güçlü ve taze olmasını sağlamıştır (Belin, 1999 [1865]: 152-153; Sahillioğlu, 1967: 150; Genç & Özvar, 2006a: 13-16-197; Halaçoğlu, 2002: 813, Güran, 2017: 1-2; Barkey, 2011: 130). Böylelikle Osmanlı yönetimi, devletin ekonomisine hâkim olmuş, gelecekteki faaliyetler için önemli bilgiler kazanıp sonuçlar üretebilmiştir (Majer, 1987: 115-140). Karşılaşılabilecek olası risklerde söz konusu bilgi ve veriler hayati bir sigorta olarak görülmüş, gerektiği yer ve zamanda değerlendirilmiştir. Bütçelerle idareye yönetim esnekliği kazandırılmış, karışık ve zor savaş yıllarında dahi mali sistemde şaşkıncu bir düzen ve istikrar sağlanmıştır (Murphey, 2006: 295; Barkey, 2011: 131). Nitelikli bütçe yapımı devletin uzun süre varlığını sürdürmesinde kayda değer bir katkı sağlamıştır. Devletin pek çok faaliyeti giderler arasında yer almış ve bir ödenek şeklinde somutlaştırılmıştır (Barkan, 1953b: 238). Tutulan mali kayıtlar sayesinde kamu hizmetlerinde görev alanların görevlerini usulüne uygun şekilde gerçekleştirep

¹ İnalçık bu kayıtlara Osmanlı Devleti'nin "mahşer günü defterleri" adını vermiş, bunların mümkün olan bütün kamu gelirlerini belirlediğini ve devletin temel başvuru kaynakları olduğunu vurgulamıştır. Bu bilgiler sayesinde merkezi yönetim, yerel unsurları (kasabalar ve cemaatler) daha iyi tanımış ve ne düzeyde vergiye tabi tutacağına karar vermiştir (Barkey, 2011: 130-131). Örfi vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna temel olan tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Beyazid devrine (1389-1402) dayanmaktadır (İnalçık, 1958: 109). Bu defterleri hazırlayanlara muharrir denmiştir (Kâldy-Nagy, 1969: 49-55).

gerçekleştirmedikleri sorgulanmış ve muhasebe açısından denetimleri sağlanmıştır (Özvar, 2006: 197).

Osmanlı Devleti'ni, bütçe sisteminin özellikleri açısından üç döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem 15. yüzyılın sonlarından 1790'lara kadar olan dönemi (klasik-erken dönem), ikinci dönem 1790 yılı ile Tanzimat dönemi arasında kalan dönemi, üçüncü dönem ise Tanzimat sonrası ifade etmektedir (Genç & Özvar, 2006b: 15). Bu çalışmada Tanzimat Fermanının ilan edilmesine kadar olan dönemde yapılan ve klasik dönem Osmanlı bütçeleri olarak adlandırılan bütçelerin karakteristik özelliklerinin tespit ve tetkik edilmesi amaçlanmıştır. Her ne kadar bu dönemdeki mali kayıtlar bütçe olarak adlandırılrsa da günümüzdeki anlamıyla birer bütçe olarak nitelendirilemez. Çünkü bu dönemde oluşturulan bütçeler günümüz bütçelerinin sahip olduğu temel niteliklere sahip değildirler. Bunlar her mali yılsonunda çıkarılması âdet olan genel hesap cetvelleri olup; merkezi devlet idarelerinin yıllık hesaplarının genel özetidirler (Barkan, 1955a: 193; Tabakoğlu, 1985: 403). Hazinesinin yıllık gelir ve giderlerini gösteren bu cetveller tam karşılık bulmasa da modern tarih çalışmalarında bütçe olarak tanımlanmıştır (Tabakoğlu, 1985: 389; Pakalın, 1993a: 140; Genç & Özvar, 2006a: 197; 2006b: 7).

Osmanlı Devleti'nde bütçe ve mali işlerden sorumlu olan baş defterdar kararlarında her zaman veziriazama danışmıştır (Köprülü, 2004 [1931]: 52-71). Önemli konuların izlenmesi ve uygulanması temelde veziriazamın faaliyetlerine bağlı olmuştur (Cezar, 2011: 2022). Padişahın mutlak temsilcisi olarak divanın ve hükümetin başında yer almış ve padişah mührünü² taşımıştır (İnalçık, 2014: 57; Köprülü, (2004 [1931]: 51-52). Protokol bakımından devletin ikinci kişiliği olan veziriazam, olağanüstü ayrıcalıklarla donatılmış olup uygulamada imparatorluğu yönetendir (Mantran, 2016: 229-230). Ancak bazı dönemlerde kontrolü valide sultanlar, saray ağaları, asker ocakları ellerinde tutabilmiştir. Veziriazamlar padişahın mutlak vekili olmaktan uzak kalmışlar ve bu durum bir otorite boşluğu ortaya çıkarmıştır. Büyük sayılara ulaşan asker ocakları, yeniçeriler ve sipahiler devletin yüksek otoritesine ortak olma fırsatı elde etmişlerdir. Aşırı ulûfe³ ve bağışların devlet hazinesinde yarattığı yük nedeniyle mali yapı zamanla çökmeye başlamıştır. Akçede tağışlar⁴ ve bütçe açıkları oluşmuş, yabancı gümüş paralar iyi para olarak giriş yapmaya başlamıştır. Büyük savaşlar, özellikle donanmanın oluşturduğu giderler bütçe açıklarının başlıca sebepleri olmuştur. Göreve getirilen yenilikçi veziriazamlar, asker ocakları ve harem karşısında başarısız kalmışlardır (İnalçık, 2014: 3-4; Du Velay, 1978 [1902]: 31). Devlet işlerinde suçlu görülen bir veziriazam "*dine ihanet etmiş bir kişi olarak*" görülebilmiş ve

² *Mührün korunması için bütçeden pay ayrılmaktadır. [Padişah mührünü korumak için hazırlanacak bir altın zarf (kozak) için miskali (4,810 gram olan bir ağırlık ölçü birimi) 59 akçeden 60 miskal altın] (Barkan, 1957b: 231-260). Bu, mührü verilen önemin ve dönemin zenginliğinin bir yansımasıdır.*

³ *Kapıkulu askerlerine, saray ve devlet kuruluşlarındaki bazı görevlilere üç ayda bir verilen ücret (Türk Dil Kurumu, 2019a).*

⁴ *"Tağış", karıştırma, saflığı giderme, değerli bir şeyi değersiz bir şeyle karıştırmadır. Akçede gümüş oranını düşürme anlamında kullanılmıştır (Devellioğlu, 1993: 1014).*

cezalandırılabilmiştir (Berkes, 2018: 20). Padişah vekili sıfatı taşıyan veziriazamlar bu yetkiyi her zaman temsil etme gücüne sahip olamamışlardır. 17. yüzyıla kadar veziriazamlık makamına, yalnız askeri başarı kazanmış kumandanlar gelirken; sonrasında dış işlerine ve mali konulara hâkim kişiler tercih edilmeye başlanmıştır (İnalçık, 2014: 70-71). Bu kişilerin başında veziriazam Tarhuncu⁵ Ahmed Paşa⁶ gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde mali ve ekonomik sorunların baş gösterdiği 17. yüzyılda özellikle Tarhuncu Ahmed Paşa'nın bütçe reformları dikkat çekmektedir. Tarhuncu bütçesinin diğer bütçelerden nitelik ve nicelik yönünden bir farkı olmasa da Tarhuncu Ahmed Paşa'nın kişiliği ve yaşadığı dramatik olaylara dair kayıtlar Tarhuncu bütçesini öne çıkarmaktadır. Bu yönü nedeniyle çalışma Tarhuncu bütçesini merkeze almış; öncesi ve sonrası bütçelerin özelliklerini incelemiştir. Bu doğrultuda çalışmada Tarhuncu bütçesi örneği çerçevesinde klasik dönem Osmanlı devlet bütçelerinin karakteristik özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada Osmanlı Devleti'nde klasik dönem devlet bütçeleri üç kısımda incelenmiştir. Birinci kısımda; klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik ve mali yapısı ele alınmıştır. İkinci kısımda; Osmanlı mali sisteminde bütçe kavram ve kurumunun neyi ifade ettiği ve klasik dönem bütçe örnekleri çerçevesinde 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı devlet bütçelerinin karakteristik özellikleri tartışılmıştır. Üçüncü kısımda ise Tarhuncu Ahmed Paşa'nın mali yönetim ve bütçe anlayışı incelenmiştir.

2. Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik ve Mali Yapısı

Osmanlı Devleti'nin kurucuları tarafından "*ebediyyen yaşayacak yüce devlet*" olarak adlandırılan Osmanlı Devleti, 14. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın sonlarına kadar 400 yıla yakın bir sürede sürekli büyümüş, genişlemiş ve güçlenmiştir (Genç, 2018: 35-330). Parlaklık ve ihtişamın göz aldığı 16. yüzyılda ise kimse imparatorluğun gelecekte büyük bir çöküş yaşayacağını tahmin etmemiştir (Roux, 2007: 367). Yeni bağlanan devletlerin yapılandırılması ve korunması, komşu devletlerde oluşmuş askeri ve siyasi dengelerin bozulmaya başlamasıyla belirginleşen idari ve mali krizler, 17. yüzyıldan itibaren devletin idari ve mali gücünü önemli ölçüde sarsmıştır. Bu sarsıntı, merkezi devlet bütçesinin birleşme tarzı üzerinde de olumsuz etkiler oluşturmuştur. 17. yüzyılın ikinci yarısında devletin genel geliri 2 milyar 400 milyon akçeyi bulmuştur. Bu gelirin yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü, merkezi devlet bütçesinin gelir ve gider hesaplarına dâhil edilmemiş; has, tımar veya vakıf şeklinde belirli hizmet erbabına tahsis edilmiş veya maaş olarak dağıtılmıştır. Savaşların maliyeti, sarayın lüks giderleri, yerel yönetimlerden gelen kaynakların azalması merkezi devlet

⁵ "Tarhun", bir ot çeşididir. Kökeni Hazar Denizi sahilleridir. Taze yaprakları baharlı olup yemeklere katılmaktadır (Pakalın, 1971: 400).

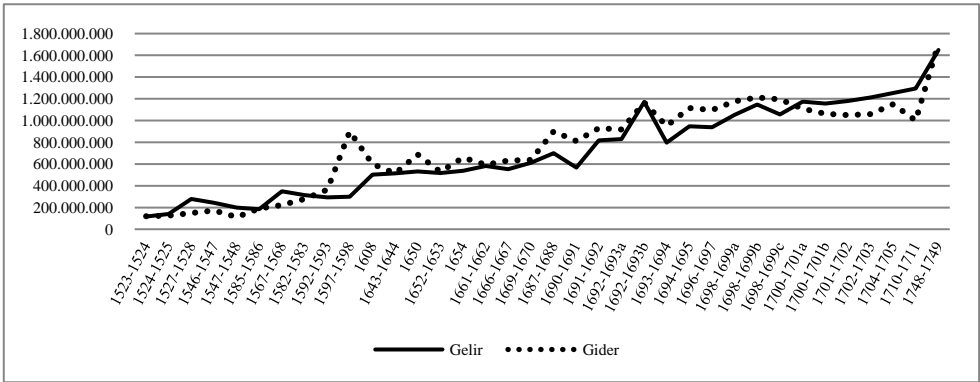
⁶ Bazı çalışmalarda Tarhuncu yerine Tarhoncu ifadesi de kullanılmıştır. "Sarı" olarak da bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1995: 336-404; İnalçık, 2014: 3-4-313; Barkan, 1955b: 304-347; Cezar, 2011: 2023; Kia, 2008: 75).

bütçesinin kontrol ve idare ettiği mali alanın giderek daralmasına neden olmuştur (Barkan, 1955a: 195-196).

16. yüzyılın son çeyreğinde Amerika'dan Avrupa'ya aktarılan altın ve gümüş bütün ekonomik dengeleri sarsmış ve enflasyon yükselmiştir (Afyoncu, 2010: 273). 17. yüzyılda fiyatlarda artış ortalama 4 katına yaklaşmış, aynı dönemde vergi miktarındaki artış ise ancak %10'larda kalmıştır (Genç, 2018: 22). Diğer taraftan 17. yüzyıl boyunca devletin ek askeri giderleri artmış, vergilere ilişkin (özellikle tımar sistemi) düzenlemelere uyulmamış, âyan ve derebeylerden oluşan baskı grupları ve birlikte hareket ettikleri taşra aristokrasisi oluşmuştur. Devlet, tımar sahipleri ile görevlileri üzerindeki otoritesini kaybetmeye başlamıştır (Mantran, 2016: 312). Kötü gidiş nüfus artışı, askeri sistemdeki değişim, celali isyanları, mali buhran ve dünya iktisadi sistemindeki değişikliklerle ilişkilendirilmiştir (Afyoncu, 2010: 242-274). Bu dönemde para ayarlarında bozulmalar, bütçe dengesizlikleri ve sürekli açıklar yaşanmaya başlamıştır (Buluş, 2002: 603).

Grafik: 1

16. Yüzyıl Başlarından 18. Yüzyıl Ortalarına Kadar Osmanlı Merkezi Hazine Bütçesi (Akçe/Nominal)

Kaynak: Tabakoğlu (1985: 396-398; 2009: 213); Barkan (1953a: 251-329; 1955b: 304-347; 1957a: 277-332; 1957b: 219-276); Genç (2018: 100); Sahillioğlu (1967: 97).

17. yüzyılda bütçe gelir ve gider rakamlarının artışında ve mali dengenin bozulmasında bir süreklilik gözlenmektedir (Grafik 1) (Tabakoğlu, 2009: 212-213). Bu bütçeler İmparatorluğa ait bütün gelirleri ve giderleri değil, yalnızca merkezi otoriteye aktarılan gelirlerle merkezi otoritenin yaptığı giderleri içermektedir. Uzun savaş yıllarının sonunda, geniş ve yaygın ekonomik durgunluğun etkisiyle bütçe açıkları kapatılamaz hale gelmiştir (Genç, 2018: 100-144). Devletin iç kaynakları tükenirken, kaybedilen topraklardan dolayı hazinenin gelirleri de kesintisiz azalmış, tahsil edilemeyen gelirler artmış, sayısı indirilemeyen kadrolar ciddi bir yük haline gelmiştir (Sahillioğlu, 1967: 97). Elden çıkan yerlerin gelirleri önemli kayıpları oluşturmuş, kalanların gelirleri ise çeşitli nedenlerle toplanamamıştır (Tabakoğlu, 1985: 393). 16. yüzyılın sonlarından itibaren giderlerin süreklilik kazanmasında, âyan ve erkânın lüks bir hayat sürme arzusu ve orta halli halkın

onlara özenmesi etkili olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 402). Grafik 1, 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın ortalarına kadar olan süreçte gelirlerin ve giderlerin seyrini göstermektedir. 16. yüzyılın başlarından ortalarına kadar gelirlerin giderlerden daha fazla olduğu, 16. yüzyıl sonlarından 17. yüzyılın büyük bir bölümünü içeren takvim içerisinde ise giderlerin gelirleri ivmeli bir şekilde aştığı görülmektedir. 1592 yılından 1698 yılına kadar kronikleşmiş bir açık söz konusudur. Özellikle 17. yüzyılın birinci yarısından itibaren bu durum daha da belirginleşmiştir (Buluş, 2002: 604). 18. yüzyılın başlarından ortalarına kadar ise gelir gider dengesinde gelirlerin lehine yeniden bir toparlanma eğilimi yaşanmıştır. Ortak nokta her ikisi de dikkat çekici bir hızla büyümüştür. Veriler nominaldir. Ancak o dönemde gümüşün (akçenin gümüş içeriğine sahip olması) altın karşısında değerini korumuş olması (Özvar, 2006: 206) gerçeğe yakın değerlendirmeye imkân vermektedir. Dalgalanmalarda cülûs ödemelerinin de önemli bir rolü vardır. Bu bahşişler, hazine gelirlerinin %12'sine ulaşmış olup her ödeme sonrası önemli bir açık sebebi haline gelmiştir (Özvar, 2006: 213).

Osmanlı aydınlarına göre problemin kaynağı, işlerin rüşvetle halledilir hale gelmesi ve işin ehli olmayan kişilerin önemli makamlara getirilmesidir (Afyoncu, 2010: 311; İnalçık 2016: 87; Faroqi, 2004: 663). Bu dönemlerde büyük servetler yapmış olmakla ünlenen vezirlerden söz edilir olmuştur (Karamursal, 1989: 9). Bazı büyük memurlar, veziriazamlar, defterdarlar, valiler ve vergi mültezimleri tarafından biriktirilen oldukça büyük servetler hakkında pek çok söylenti dolaşmaya başlamıştır. Öyle ki saray ahırlarındaki sayısız atların altın dizginlerle teçhiz edildiği ve yemlerini gümüş yemliklerde yediği dahi dile getirilmiştir. Harem eğlenceleri, mücevherlerle donatılan arabalar, işitilmemiş bir lüks içinde hazırlanan kayıklar yine diğer söylentiler olmuştur (Karamursal, 1989: 9-10-11). Devlet gelirleri giderlerin yarısına inmiş ve iki yıllık gelirler öncesinde harcanır hale gelmiştir. Veziriazamlar, zengin paşalar üzerine baskı ile zor alımlara (müsadere) girişmişlerdir (İnalçık, 2014: 295-299; Koçu, 1942: 8). Bu uygulama özellikle refah içinde yaşayan önemli kimselerin başına gelmiştir. Onlar da servetlerini tehlikeye atmamak için yaşam tarzlarını sade göstermeye çalışmışlar ve lüksten kaçınmışlardır (d'Ohsson, 1986 [1740-1807]: 115). Deniz kuvvetlerinin giderleri artmıştır. Defterdarlar saray ve savaş giderlerine para yetiştirememeye başlamıştır. Askere mağşuş para⁷ verildiği ve bir kısmına maaş verilemediğinden Çınar Vakası (Vaka-i Vakvakiye Olayı) yaşanmıştır. 1673 yılında Fransızlara yeni kapitülasyonlar verilmiş, kapitülasyonlarla gümrük resminin %5'den %3'e indirilmesi kabul edilmiştir (Öner, 2005: 740).

16. ve 17. yüzyıl boyunca yaşanan siyasi ve ekonomik krizlere pek çok bürokrat çare bulmaya çalışmış ve önerilerin büyük çoğunluğu "*eski güzel günlere*" dönüştürülmüş; ancak çözüm üretilememiştir (Berktaş & Murgescu, 2005: 122). Bu süreçte kadim olana, eski olana dönmek, eskiyi yücelten, ondan sapmaları yanlış ve kötü sayan pek çok deneme,

⁷ Altının gümüşle veya başka madenlerin bu iki madenle karıştırılmasıyla çıkartılan para.

risale, nasihatname, layiha⁸ adı altında eserler verilmiştir (Genç, 2018: 65). Bir yandan kürk ve samura düşkün olduğu için dönemi “*samur devri*”⁹ olarak adlandırılan Sultan İbrahim’in padişahlığı devresindeki israf ve mâliyyeye yön verenlerin liyakatsızlıkları yüzünden hazine zor durumda kalmış; öte yandan siyasal ve ekonomik gelişmelere yön verecek beceriklilikte olan sadrazamlar başta olmak üzere değerli bürokratlar da sık sık görev değişikliğiyle karşı karşıya kalmışlardır (Kemikli, 1998: XVII). Kıtık, açlık ve şiddetli enflasyon, halkın hükümete olan güveninin kaybedilmesine neden olmuştur. Tüm umutlar kaybolmuş ve imparatorluk çöküşün eşiğine gelmiştir (Kia, 2008: 75). Hazinenin durumu umutsuz hale gelmiş ve olabildiğince kaynak arayışına girilmiştir. Tımarlar üstünde olağanüstü vergiler uygulanmaya başlanmıştır (Goffman, 2004: 217). Osmanlı bürokratları, çağdaş göz tanıkları veya düşünce ve siyasi elitleri olarak adlandırılan başta Kâtip Çelebi, Koçi Bey, Hasan el-Kâfi, Akhisarî, Veysi, Tursun Beğ durumu “*tagayyür ve fesâd*” (değişme ve kargaşa) (1603-1656) kavramlarıyla tanımlamışlardır (İnalcık, 2014: Önsöz; Parry, 1989 [1968]: 154-155); İnalcık 2014: 5; Fodor, 1999 [1988]: 281-302]. Geline bu noktayı bir dünya devleti olan Osmanlı Devleti’nin yaşadığı iç ve dış sorunlar, özellikle padişah otoritesinin yok oluşu karşısında çeşitli odakların (Sara’yı Hümayun’un, asker ocakları, vezir, şeyhülislâmlar, ulema vs.) iktidarı ele geçirme çabası olarak değerlendirmişlerdir. Bu dönemde (1580-1650) padişah ve baskıları önleyecek yüksek devlet otoritesi görevini yap(a)mamış, halk baskı ve yağma altında ezilmiştir. Bu sorunlar işlerin düzeltilmesi için padişaha telhis-lâyihâ (rapor) sunan bürokratların en çok üzerinde durdukları noktalar olmuştur (İnalcık, 2014: 8).

3. Klasik Dönem Osmanlı Devlet Bütçeleri: Kavram, Kurum ve Karakteristik Özellikler

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 17. yüzyıl ortalarına kadar olan devlet bütçeleri “*klasik dönem bütçeleri*” olarak adlandırılmaktadır (Çakır, 2006: 167). Klasik dönem bütçeleri Osmanlı Devleti’nin mali bilgilerinin yer aldığı temel belgelerdir. Bu kısımda

⁸ *Layihâ; düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesidir. Herhangi bir konuda bir görüş ve düşüncüyü bildiren yazı, tasarı, kaleme alınan yazıdır (Devellioğlu, 1993: 644). İdarenin yenileşme çabalarına yardımcı olma arzusu taşıyan bu öğütlere, rehberlere Avrupa kökenli “hükümdar aynaları” adı da verilmektedir (Fodor, 1999 [1988]: 281-302).*

⁹ *1547-1548 mali yılı bütçesinde “Tacir Mustafa Çelebi’ye Moskova’dan samur satın almak için verilen paradan” [Teslim be-Mustafa Çelebi tacir beray-i heriden-i postha-i samur der vilayet-i Moskova] söz edilmiştir (Barkan, 1957b: 231-260). 1660-1661 mali yılı bütçesinde de “hazine-i amire için iştirâ olunan samur kürkler” için kaynak ayrılmıştır (Barkan, 1955b: 304-347). Saray için her yıl Moskova’ya kürk almak üzere «hâssa tacirler» gönderilmiştir (Sahillioğlu, 1985: 429). Belin de samur kürkünün çeşitli kutlamalarda kullanıldığından söz etmiştir (Belin, 1999 [1865]: 172). Bu yıllarda samur kürkü küresel pazarda önemli bir mal olarak rağbet görmüştür. Ana satıcısı Rusya’dır. Bu kürk vezirlerin, ileri gelen saray yönetiminin ve yüksek rütbeli memurların tören kıyafeti olarak kullanılmıştır. Osmanlı elitinin tercihi samur kürkü, sadece bir lüks değil aynı zamanda ısınmayı sağladığı için bir ihtiyaçtı. Devletin ciddi bir kürk gideri olmuştur (d’Ohsson, 1986 [1740-1807]: 91-93).*

Osmanlı mali sisteminde bütçe kavram ve kurumunun nasıl ortaya çıktığı ve Osmanlı devlet bütçelerinin karakteristik özelliklerinin neler olduğu tespit edilecektir.

3.1. Osmanlı Mali Sisteminde Bütçe Kavram ve Kurumunun Ortaya Çıkışı

Kuruluş yıllarında Osmanlı mali sistemine yönelik Osman Gazi'nin bazı kanunlar koyduğu aktarılsa da örfi esaslarla hayata geçen "*bac kanunu*" (pazar rüsumu) dışında kayda değer bir bilgi yoktur (İnalçık, 1958: 107-108; Sayın, 2000 [1914]: 11; Pakalın, 1977: 7; Akgündüz, 1992b: 389; 1994: 493). Bu dönemde ganimetler önemli mali araçlardır (Barkey, 2011: 67-73). Orhan Bey zamanında maliye teşkilatı oluşturulmaya, verginin esasları yerleştirilmeye başlanmıştır (İnalçık, 1958: 108; Sayın, 2000 [1914]: 13). Kucak açtığı din adamları, kalemlerini kâğıtlarını alıp doğmakta olan bu yeni devletin zenginliğini ve kaynaklarını kaydetmeye başlamışlardır (Barkey, 2011: 77). Mali teşkilatın I. Murat döneminde (1362-1369) kurulmaya başlanmasıyla bu dönemden itibaren mali sistemin ve bütçenin düzenlendiği değerlendirilmektedir (Pakalın, 1993a: 37; Halaçoğlu, 2002: 812; Sayın, 2000 [1914]: 27-29).

Osmanlı mali sisteminde kuruluş yıllarından itibaren her dönem gelir ile giderler belirli bir sistem ve program dâhilinde kayıt ve tespit edilmiştir (Belin, 1999 [1865]: 175; Barkey, 2011: 50; Erçin, 1938: 17; Karamursal, 1989: 117-118). Sayar (1954: 309), Pakalın (1977: 2-3) ve Karamursal (1989: 117-118) Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren İslam devletlerinden etkilendiğini ve mali idaresinin İslam hukuku esaslarına göre düzenlendiğini belirtmişlerdir. Akgündüz (1990: 197; 1992a: 214) de kuruluş yıllarında devletin gelirlerini tekâlif-i şer'îye'nin (şariat hükümlerine göre alınan vergiler) oluşturduğunu, bunun önemli kısmının dirlik sahipleri eliyle askeri giderlerde kullanıldığını, giderlerin gelirlere kıyasla oldukça düşük işlemlerin şer'î bütçe prensiplerine göre gerçekleştirildiğini ifade etmiştir¹⁰. Köprülü (2004 [1931]: 90-91) ise tekâlif-i şer'îye'nin yanında devletin tekâlif-i örfiye (devletin kendi hâkimiyeti hakkına dayanarak koyduğu vergiler) gelirlerinin olduğuna da dikkat çekmiştir.

Osmanlı Devleti'nin özellikle Tanzimat dönemine kadar âdem-i merkeziyetçi ve mahalli alışkanlıklara (örf ve adetler) bağlı bir mali sistemi olmuştur (Köprülü, 2004 [1931]: 91). Merkezi devlet bütçesinden anlaşılan ise havâss-ı hümayun¹¹ (havâss-ı padişâhî) ile aynı kategoride sayılan avarız ve cizyeden kaynaklanan gelirlerin toplandığı ve giderlerin yapıldığı kurum olan hazine-i âmiredir¹² (Genç & Özvar, 2006b: 7). Bütçelerin kayıtları

¹⁰ Akgündüz (1992a: 215) görüşlerini özellikle Fatih'in Kazaskeri Molla Hüsrev'in ve Kanuni devrinin önde gelen kişilerinden Dede Efendi'nin (Dede Halife) iki risalesine dayandırmaktadır.

¹¹ "Havâss-ı hümayun" kavramı yükselme döneminde ele geçirilen araziden hazineye alıkonulanları ifade eder (Devellioğlu, 1993: 344).

¹² Devlet hazinesidir. Osmanlı Devleti'nde iki ayrı hazine vardı. Doğrudan doğruya hükümdarın kontrolünde olan iç sarayda bulundurulmuş hazine ve veziriazam ile defterdarın ortak denetimi altında, hükümet dairelerinde (divanda) bulundurulmuş Cari Hazine. Bu çalışmada bütçe ile kastedilen, Merkezi Hazine veya Cari Hazinedir. Zaman zaman iki hazine arasında aktarmalar söz konusu olmuştur (İnalçık, 2016: 89-90).

hazine-i âmire tarafından tutulmuştur (Genç & Özvar, 2006b: 7). Hazine-i âmire dairesinin kontrol görevi, âmiri “*büyük ruznamçeci*” (ruznamçe-i evvel) tarafından gerçekleştirilmiştir (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000: 176). Hazine-i amire; hazine-i amire-i enderun, enderun hazinesi, hazine-i hassa, hazine-i birun, miri hazine, dış hazine şeklinde de adlandırılmıştır (Belin, 1999 [1865]: 156). Bâb-ı defteri¹³, beytülmal da denen hazine-i amirenin (devlet hazinesinin) başında defterdar bulunmuştur (Pakalın, 1977: 2). Bu hazine devlet bütçesinin gelir ve giderleri olarak kabul edilmiştir. Bütçenin düzenlenmesinden sonra elde edilen gelir fazlası dış hazineden (hazine-i birun) iç hazineye aktarılmıştır (Belin, 1999 [1865]: 156; Pakalın, 1993a: 785). Pratikte hazine yönetimini hazinedarbaşı, defterdar ve nişancı birlikte gerçekleştirmiştir.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat dönemine kadar bütçeler, devlet hazinesinin belirli bir döneme ait gelir ve gider rakamlarının özet halinde bir araya getirildiği “*hesap cetvelleri*” veya “*hesap özetleridir*” (Özvar, 2006: 197). Gerçekleşmiş gelirlerin ve giderlerin muhasebesini gösteren bu cetveller (Faroqhi, 2004: 664; Özvar, 2006: 198) geleceğin gelir ve gider miktarlarını içermezler (Barkan, 1953b: 245). Ayrıca cetveller, temel bütçe ilkelerinin (genellik, tahmin, birlik, meclis onayı, yıllık olma, yetki devri, saydamlık, denetim ve gözetim vb.) çok uzağında yer almışlardır. Örneğin yıllık bütçe uygulamasının aksine üç, altı veya dokuz aylık bütçeler yapılmıştır (Özvar, 2006: 198). Bütçelerin karar vericiler üzerinde emir ve zorlayıcı bir yönü de bulunmamıştır. Bu nedenle sık sık yerinde olmayan giderlerle, israfla ve bütçe açıklarıyla yüz yüze gelinmiştir (Barkan, 1953b: 241- 242). İcmal hesapları¹⁴, genel muhasebe defterleri, hesap özetleri, masraf defterleri, ruznamçe (günlük defter, yevmiye defteri), lâyiha, icmâl-i muhasebe-i veya muhasebe icmâli şeklinde de ifade edilen bu hesap cetvellerinin asıl amacı geriye herhangi bir fazla kalıp kalmadığını saptamaktır¹⁵ (İnalçık, 2016: 89). Bu hesap cetvellerini devlet adamları kendilerine ilham verecek ve yol gösterecek bir araç olarak görmüşlerdir. Fakat Barkan’ın (1953b: 241) da ifade ettiği üzere “*Osmanlı İmparatorluğu gibi mutlakiyetçi bir idare rejiminde, milli hâkimiyet ve denetim temeli üzerine kurulmuş modern devletlerdeki ruh ve şekliyle gerçek bir bütçeden söz edilemez.*” Bununla birlikte hukuki niteliği ne olursa olsun, mali ve iktisadi yönleriyle Tanzimat dönemine kadar hazırlanan hesap cetvellerinin bütçe olarak tanımlanmasında bir yanlış görülmemektedir. Tablo 1’de, klasik dönem Osmanlı Devleti bütçe taslağı yer almaktadır. Tablo 1’den de görüldüğü üzere, dönemin bütçelerinde günümüz bütçelerinden farklı olarak önce gelirler sonrasında giderler yazılmıştır. Gelirler ile giderler arasındaki farklılık sayesinde bir hesap bakiyesine ulaşılmaktadır. Bütçe gelirlerinin temelini Müslüman çiftçi halkın tumar sahiplerine örfî ve şerî esaslara göre ödeyecekleri vergiler, giderleri ise devlet hizmetinde olup maaş alan

¹³ “Bâb”, kavramının sözlük karşılığı “kapıdır”. Örneğin bâb-ı âli, yüksek kapı anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 1993: 60).

¹⁴ Arapça toplamak, kısaltmak anlamına gelen icmal, tutulan hesapları toplu bir halde ve kısaltarak gösteren defter veya cetveldir. Özet yerine de kullanılmıştır (Pakalın, 1993b: 24-25; Devellioğlu, 1993: 407).

¹⁵ Devletin son dönemlerinde bütçe kavramının yerine “mizan” veya “muvazene” tabirleri de kullanılmıştır (Akgündüz, 1999: 445).

askerlere yapılan ödemeler oluşturmaktadır. Reaya (halk), askeri sınıf dışında vergi veren bütün vatandaşdır. Vergi yükümlülükleri toprak tasarrufuna, medeni duruma, çeltikçi, koyun-eri, Tatar gibi ayrı bir statüye sahip bir gruba mensubiyete göre değişmektedir. Gelirler nakdi veya aynı nitelik (yakacak odun, saman, ot biçme, boyunduruk hizmeti vb.)¹⁶ taşımaktadır (İnalçık, 1958: 116-117-118-119). Timar sistemi mali yönetim sisteminin esasını oluşturmuştur (Kâldy-Nagy, 1969: 49-55).

Tablo: 1
Klasik Dönem Osmanlı Devleti'ne Ait Ana Kalemleri İçeren Bütçe Taslağı*

Gelirler Bölümü	Giderler Bölümü	Gelir ve Gider Farkı
Asl-ı Mâl (Düzenlendiği yıla ait gelirlerle birlikte geçen yıllardan kalan bakiyeleri kapsar.)	El Masarfat (Masraf)	Ziyâde
Fi'l-Asl-ı Mâl (Söz konusu bakiyelerin yalnız hacmini değil aynı zamanda altın veya gümüş, yerli veya yabancı kökeni hangi cins paralardan oluştuğunu gösterir.)	El-Mevacibat (Askerlere ve saray görevlilerine ödenen maaşlar).	Ziyâde-i İrad Ani'l-Masraf (Gelirler giderlerden fazla ise)
El-İrad (Gelir)	El İhracat (Hazineye ait gelirlerin bir kısmının hazineye nakden girmeden ilgili gider alanlarında kullanılması)	Ziyâde-i Masraf Ani'l-İrad (Giderler gelirden fazla ise)
Mahsûbat (Filen hazineden geçmeden gerçekleşen giderlerin kaydını ifade eder.) Tenzilat (yapılan indirimler), merfuat (silinen gelirler), muâfât (affedilen gelirler), mümenten'i'u'l-husul (tahsili mümkün olmayanlar), istilau'l-husul ve isila-yı kefero (savaş nedeniyle bütçe yılı içinde kaybedilen topraklardan tahsil edilemeyenler), ocaklık (bir kısım giderlere tahsis edilmiş gelirler)	Et-teslimat (Hazineden saray mutfağı eminine, arpa eminine, tersane eminine ve diğer eminlere gerçekleştirecekleri giderler için yapılan ödemeler), El-âdât (Adet olmuş bazı giderler), El-mübayaât (Eminlerin muhasebesi dışında hazinece dolaysız olarak gerçekleştirilen satın alımlar), Et-tasaddukât (Sadakalar)	

* *Gelirler bölümü ayrıntılı olmayıp 17. yüzyıl ortalarına kadar eyaletlere göre tasnif edilmiş, bu tarihten sonra defterdarlığa bağlı gelir bürolarına göre tanzim edilmiştir. Gelirler hem aynı hem de nakdi vergilerden oluşmuştur. Giderler bölümü ise gelirlerle kıyasla çok daha ayrıntılıdır (Faroqhi, 2004: 657).*

Kaynak: Genç & Özvar (2006b: 17-18; 415-416).

Osmanlı Devleti'nde eyalet hazine hesapları, savaş bütçesi, sefer hazinesi hesapları¹⁷, ordu hazinesi mali hesapları, tersane bütçesi, saray mutfağı bütçesi gibi farklı adlar altında da cetveller (bütçeler) hazırlanmıştır (Özvar, 2006: 197; Finkel, 2006: 239; Kâldy-Nagy, 1969: 49-55). Merkezi yönetim dışında hazırlanan bu bütçeler merkez maliyesinin denetimine tabi olup işleyiş açısından özerk bir karaktere sahip olmuştur. Böylelikle eyaletler acil durumlarda merkezi hükümetin kararını beklemeksizin sonuç üretebilmiştir (İnalçık, 2016: 98). Bütçeler "ruznameç"¹⁸ denilen yevmiye kayıtlarına (günlük defterlere)

¹⁶ Aynı hizmetlerin nakdi karşılıkları da söz konusudur. Bir araba ot veya orak hizmeti için yedi akça, yarım araba saman için yedi akça, bir araba odun için üç akça, üç gün angarya karşılığı üç akça, boyunduruk resmi karşılığı iki akça (İnalçık, 1958: 119). Bu süreçte para ekonomisinin gelişmişlik düzeyi ve öncelikler etkili olmuştur.

¹⁷ Sefer hazinesi hesapları askeri bir seferin "cari maliyetinin" yer aldığı icmal niteliğinde hesap özettir (Finkel, 2006: 240). Bu bütçelerin tipik özelliği hesaplarını denkleştirmek için yüksek mevkilerdeki görevlilerden ve bazen de Anadolu kentleri halkından kısa vadeli borçlanmaya gidildiğidir (Murphey, 2006: 294).

¹⁸ Günlük gelir ve gider ile herhangi bir olayın kaydına ilişkin özel deftere verilen isimdir. İlk zamanlarda "ruzname" ifadesi kullanılmış sonraları "ruznameç" tercih edilmiştir. Muhasebe kalemi yerine de kullanılmıştır. Defteri tutana "ruznameçci" denilmiştir. Tanzimat'tan sonra "yevmiye kâtibi", "vukuat kâtibi" gibi adlar almıştır (Pakalın, 1971, 60). Defterdarlıkta günlük hadiselerin yazıldığı küçük defterdir (Devellioglu, 1993: 900).

dayanılarak hazırlanmıştır. Ruznamçeler, maliye kalemlerinden birinin adıdır (Pakalın, 1993a: 252). Gelir ve gider defterleri büyük ruznamçe¹⁹ kaleminde toplanmış ve her yıl bütçe türünden icmal düzenlenmiştir. Bu kalemin başlıca üç memuru; sergi nazırı, veznedar başı ve sergi kalfası burada toplanmıştır (Pakalın, 1993a: 140). Diğer kalemler hesap özetlerini büyük ruznamçe kalemine vermişlerdir (Pakalın, 1977: 7). Defterlere devletin yaptığı günlük, haftalık, aylık tahsilat veya giderler kaydedilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 393; Özvar, 2006: 197; Pakalın, 1977: 7). Büyük ruznamçe kalemi, maliye nezaretinin kuruluşuna kadar (H. 1253/M. 1839) bâb-ı defterinin, dolayısıyla hazinenin bütün gelir ve gider işlemlerinin yapıldığı merkez bürodur. "*Ruznamçe-i hümayûn*", "*ruznamçe-i evvel*" ve "*harc-ı hâssa ruznamçesi kalemi*" de denmiştir. Hazine dairesinin baş kalemi büyük ruznamçe kalemi mukataa²⁰, mevkufat²¹ ve cizyeden oluşan gelirleri her gün kaydetmiştir. Ruznamçe kalemi, merkezî bir kuruluştur. Burada tutulan hazine kayıtları "*mîzân-ı adldır*" (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000: 201; Sayın, 2000 [1914]: 82). Ruznamçenin kapatılması ve dökümü sonrası "*icmâl-i muhâsebe-i vâridât ve mesârif*" yani "*bütçe*" hazırlanmıştır. Bütçe bu anlamda bir dönem sonu hesap özettir.

Osmanlı Devleti'nde mali işlerin yürütülmesinde defterdarlık sisteminin (bâb-ı defteri) önemli rolü olmuştur. Defterdarlık sistemi İlhanlı (1256-1353) kökenli (Belin, 1999 [1865]: 150; Yuvalı, 2000: 104; Aydın & Günalan 2008: 14) olup muhasebe kayıtları "*siyakat yazısıyla*"²² tutulmuştur. Siyakat rakamları, rakamların Arapça söylenişinin kısaltılmış bir yazılış biçimidir. Bu yöntem "*İlhanlılarda*"²³ uygulanmış muhasebe sistemidir (Sahillioğlu, 2006: 149, Aydın & Günalan 2008: 14). Diğer taraftan defter tutma (tahrir), kâtiplik ve bürokrasinin gelişiminde Çandarlı ailesi de önemli bir rol oynamıştır (İnalçık, 2009). Ruznamçeler devletin nakdi gelirini yani millî gelirlerin yalnız padişah adına toplanan ve bunun bu tutarlarla üstlendiği giderleri karşılayacak toplam rakamları göstermiştir (Sahillioğlu, 2006: 151-152). Yıllık (Nevruzdan Nevruza, 22 Mart) tutulan ruznamçe defterinde gelirin altına gider yazılmış, gelirlerle ilgili bölgesel ve kişisel detaylara

¹⁹ Pek çok ruznamçe çeşidi vardır. Örneğin "*askeri ruznamçe*", "*küçük ruznamçe*", Niğbolu sancağındaki bir tımarın ruznamçe-i hümayunu bütçe diye adlandırılan ruznamçeler "*büyük ruznamçe kalemidir*" (Pakalın, 1993a, 94-140-252). *Büyük ruznamçeye, ruznamçe-i hümayun veya muhasebe-i evvel de denmektedir* (Belin, 1999 [1865]: 192). *Kalemlerin dağılımı dönemlere göre farklılık göstermiştir. 18. yüzyıla geldiğinde Hazîne-i Âmire Dairesi'ne bağlı olanlar: büyük ruznamçe veya ruznamçe-i evvel kalemi, küçük ruznamçe veya ruznamçe-i sanî kalemi, muhasebe-i anadolu kalemi, mukabele kalemiydi* (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000: 177).

²⁰ *Mukataa, devlet işletmesi veya devlete ait bir gelir payının tahsili işi için kullanılmaktadır. Devlet uygun gördüğü her türlü işletmeyi mukataa haline getirebilmiş ve payına düşeni özel teşebbüsler aracılığıyla toplayabilmiştir. Böylece devlet, ayrı bir teşkilata gerek kalmaksızın gelir kaynaklarını belirleyip mukataa haline getirmiş ve işletmesini özel teşebbüslere bırakabilmiştir* (Tabakoğlu, 2016: 326-327).

²¹ *Vakıftan ve umardan hazineye aktarılan fazla gelirler.*

²² *Genellikle devlet dairelerinde kullanılmış bir yazı türü* (Türk Dil Kurumu, 2019b).

²³ *İlhanlı (1256 – 1353) mali sistemi Anadolu'da egemendi ve Osmanlı mali sisteminin şekillenmesinde açık bir etkisi olmuştur* (İnalçık, 1958: 106; Aydın & Günalan 2008: 13). *Orhan Bey zamanında Orta-Anadolu doğrudan doğruya İlhanlılara tabi ve Orhan'ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilayetlerinden (Ucât) biridir* (İnalçık, 1958: 108). "*Akanlar*" anlamına gelen "*Akıncı*" da denilmiştir (Barkey, 2011: 45).

yer verilmiştir. Merkezi hazineye giren ve çıkan paralar günü gününe düzenli olarak kaydedilmiştir. Yapısal olarak çağdaş yevmiye defterlerinden farklı olmayıp; bu defterlere kayıtlar, hazinenin gelir ve gider hesaplarının tutulduğu bürolarda kayıt işleminin tamamlandığı gün geçilmektedir (İpcioğlu, 1996: 2-3).

3.2. Klasik Dönem Bütçe Örnekleri Bağlamında Osmanlı Devlet Bütçelerinin Karakteristik Özellikleri

Günümüze kadar yayımlanmış klasik dönem Osmanlı devlet bütçelerinin bir kısmının ayrıntılı bir kısmının ise daha yüzeysel şekilde hazırlandığı görülmektedir. Bütçeler aynı gider ve gelir kalemlerini içermemiş, kalemler ihtiyaca ve zamana göre değişiklik göstermiştir. Bütçelerde belirli düzeyde bir kurumsallaşma sağlanmıştır. 16. yüzyıl bütçelerinde gelirler, coğrafi kökenlerine göre; 17. yüzyılda ise sorumlu hazine dairesine göre kayıt altına alınmıştır (Faroqhi, 2004: 665). 18. yüzyılın sonlarından itibaren ise bütçe yapısı değişmiştir. Hazine-î Amire'nin yanında darphanenin, irâd-ı cedîd'in, zahirenin (hububat), tersanenin, mukataanın (iltizam), mansûrenin (devlet gelirlerinin Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun finansmanı için ayrılan kısmı) oluşturduğu çok parçalı yeni bir sistem Tanzimat'a kadar sürmüştür (Genç & Özvar, 2006b: 15). Bütçe hazırlığına önem verilmiş ve bütçe verileri sadece kayıt amaçlı tutulmamış verilerden çok yönlü yararlanılmıştır. Bütçeler düzenli aralıklarla değil; ihtiyaç duyulduğunda hazırlanmıştır. Osmanlı devlet adamları açısından bütçenin sağlıklı olması, giderler çıkarıldıktan sonra geriye fazla kalması, dolayısıyla da hükümdarın hazinesinden maaş alanların gelirleri konusunda herhangi bir endişeye neden olmaması durumudur (İnalçık, 2016: 89). Bütçe giderleri, padişah veya padişah adına hareket yetkisine sahip veziriazam (divan) tarafından "bazı iyi gelenekler ve tedbirli olma ve ihtiyaç" güdüsüyle yapılmış, "giderlerin gerekliliğine" göre hareket edilmiştir. Bu gereklilikler "kanunnameler tarafından tespit edilmiş şer'i veya örfi kurallara"²⁴ dayandırılmıştır (Barkan, 1953b: 245).

Aşağıda yer verilen yayımlanmış bütçelerin zamanlaması genellikle problemlili yıllara rastlamıştır. Savaş veya kriz yıllarında hazırlanmış ve genellikle açık bağlanmıştır (Genç & Özvar, 2006b: 14). Bu bütçeler döneminde akçeden kuruşa geçilmesi ve malikâne sisteminin uygulanmaya başlanması bir arayışın göstergesidir (Genç & Özvar, 2006b: 14). 17. yüzyıl bütçeleri, merkeziyetçi bir gidişin sonucu sentetik bir özellik taşırlar. Çünkü eyaletlerin gelir ve gider hesapları maliye teşkilâtının bürolarına dağıtılmıştır. Tekâlif-i örfiyenin özellikle tekâlif-i divaniye kısmı çoğunlukla bu dönemde çıkarılmıştır. Devlet gelirlerinin %90'ı vakıf, tımar veya benzeri yerlere tahsis edildiği için bütçe hesaplarına girmemiştir (Akgündüz, 1999: 446).

²⁴ *Hükümdarın, toplumun iyiliği, devletin çıkarları ve ihtiyaçları için şeriatın dışında kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunlardır. Devlet hukuku ile şeriat arasında bir ayrım gidilmiştir (İnalçık, 1958: 103-104-107). Padişahlar kamu maliyesi üzerinde mutlak bir etkinliğe ve güce sahipti. Bu durum mali konulara ilişkin fermanlarda ifade edilen katı kurallarda ve söylemlerde açık bir şekilde görülmektedir (Tveritina, 1969: 67).*

Klasik dönem bütçeleri genellikle yalnız padişah haslarına (%51) dolayısıyla merkezi devlet yönetimiyle, saraya ait özel gelir ve giderleri içermiştir (Barkan, 1953a: 276; 1953b: 247; Sahillioğlu, 1985: 416). Bu bütçeler sadece padişahın aylıklı merkez ordusuyla kısmen donanmanın, merkezdeki bazı devlet dairelerinin ve özellikle sarayın gelir ve giderlerini göstermektedirler. Ülkenin bütün gelir kaynaklarına ve dolayısıyla askeri, idari, kültürel vb. pek çok devlet faaliyetini kapsayan günümüz bütçe kurumuna karşılık gelen bütçeler değildirler (Barkan, 1957a: 286-287). Merkezi devlet giderleri ve gelirleri ile padişah haslarını içeren bütçelerin gider kısımlarını; padişahın kişisel ve yanında çalışanlarına ait giderler, kapı kulu ocaklarının giderleri, tersane ve kale muhafızlarının giderleri oluştururken; gelirler kısmını devlet idaresinin giderlerini karşılayan bölgelerin geliri belirlemektedir (Barkan, 1955a: 194). Bunun dışında kalan pek çok gider ve gelir kalemi bütçe dışı gerçekleşmektedir²⁵. Bu giderler çok daha kapsamlı ve çeşitlidir (Barkan, 1953b: 242; 1955a: 193-194). Bütçeler sadece devletin nakit gelir ve giderlerini içermektedir. Sadece hazineye giren veya girdiği varsayılan, yerinde tahsil edilen ve harcanan tutarları kapsamaktadır. Haslardan tahsil edilen tutarları ve bunlardan yapılan giderleri içerir. Dirliklerin, zeametlerin ve tımarların gelirleri ise bütçeye dâhil edilmezler (Sahillioğlu, 1985: 416). Bütçeler arasında uygunluk sorunu veya sapmalar (anakronizm) söz konusu olmuştur. Özellikle Osmanlı mali yönetiminin bel kemiğini oluşturan Tımar sistemi yerinde görüldüğü için bütçe kapsamında yer almamıştır (Majer, 1987: 115-116). Gelirlerin ve giderlerin zamanında gerçekleştirilmesi hedef gözetilmiştir. Bu gerekçeyle muhasebe tekniği açısından giderlerin bir kısmı gelir-gider mahsup edilerek kayıt edilmiş, diğer bir kısmı hazineye nakit girişi ve çıkışı olarak (fiilen girip çıktığı için) işlenmiştir. Ancak her iki yöntemde de gelirler belirli gider alanlarına tahsis edilmiştir (Genç & Özvar, 2006b: 12). Hem hat hem de muhasebe tekniği açısından dönemin özelliklerini yansıtan bütçeler, temize çekildikten sonra hata ihtimalini ortadan kaldırmak için karşılaştırılmıştır (Çakır, 2016: 118-119).

Bütçe cetvellerinde niteliksel olarak farklı ve ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bütçe cetvellerinde yer alan bazı konuların örnekleri şunlardır:

- Dönemin sancaklarını (liva) yönetenler, sancağın adı, sancağın kimin tasarrufunda olduğu ve sancağın geliri (Barkan, 1953a: 303-307),
- Eyaletlerdeki asker sayıları (Kâldy-Nagy, 1969: 49-55),
- Ülkenin coğrafi sınırları ve fetih tarihleri (Majer, 1987: 132),
- Saray çalışanlarının adetlerine ve aylıklarının miktarlarına ilişkin kayıtlar (Barkan, 1953a: 308),

²⁵ İç hazineye ait tutarlar, ülke idaresine, savaş giderlerine, din ve kültür yapılarının kurulmasına ve yaşatılmasına, yolların ve köprülerin yapımı ve korunmasına kullanılmıştır (Barkan, 1953b: 242-244). Gelirlerin büyük bir kısmı has, zeamet ve tımar şeklinde veya imtiyaz ve vergi muafiyetleri şeklinde askeri veya idari hizmetlerin karşılığı olarak özel şahıslara bırakılmıştır. Ek olarak önemli bazı dini, kültürel veya sosyal hizmetler için de idari-mali özerkliğe sahip vakıflara tahsis edilmiştir (Barkan, 1955a: 194-195).

- İlaç olarak kullanılan bir bitki veya yaşanan bir felaket veyahut avcı kuşlarının yem değeri için ayrılan ödenekler (Barkan, 1953a: 283),
- Devletin elinde bulunan pirinç tarlalarına dair veriler (Majer, 1987: 129-135),
- Dönemin meslekleri, önemli şahsiyetlerine ilişkin veriler ve soy-kütük kayıtları (Barkan, 1953a: 318-319),
- Devletin tuz üretimine dair bilgiler (Majer, 1987: 134),
- Devletin mali teşkilatı ve işleyişi ile mali konjonktür ve krizler hakkındaki bilgiler (Barkan, 1957b: 219),
- Padişahın cep harçlığı, ahır giderleri ve sarayın mutfak giderlerine ilişkin veriler (Barkan, 1957b: 231),
- Sultan hediyeleri (kumaşlar ve para hediyeleri vb.) (Majer, 1987: 137),
- Bir geminin nasıl imal edildiğine ilişkin bilgiler ve bir donanmanın ne miktar ve türde cephane ile doldurulduğuna dair stratejik askeri vergiler (Barkan, 1955b: 339),
- Uluslararası stratejik bilgiler²⁶ (Barkan, 1957b: 231-234),
- Saraya hediye getiren esnafa verilen bahşişler ve yoksullara dağıtılan sadakalar (Barkan, 1957b: 232),
- Padişahlara kaside sunan şairlere yapılan ödemeler (Sahillioğlu, 1985: 430),
- Başka bir dinden çıkıp Müslümanlığın tercih edilmesini teşvik için İslamiyet'i kabul eden Müslümanlara verilen para, giyecek ve görevler²⁷ (Sahillioğlu, 1985: 430),
- Sel ve kuraklık gibi olağan üstü olaylarda zarar gören vatandaşlara yapılan sosyal yardımlar (Akgündüz, 1992: 8-9),
- Saraya çağrılan Azeri ve İranlı müzisyenlere yapılan ödemeler, şairlere bağlanan aylıklar (İnalçık, 2009).

Osmanlı bütçelerinde çeşitli adlar altında ve farklı nedenlerle toplanan vergi gelirlerinin tamamı merkezi yönetimin geliri olarak yer almıştır (Barkan, 1955a: 194). Gelirlerin büyük bölümü bağımsız ve özel bütçeler ile idare edilmiştir (Barkan, 1953b: 243). Belirli kısıtlar altında (denetim, olağan üstü olaylar vb.) eyaletlerin mali özerklikleri ve merkezi devletin müdahalesine kapalı idari-mali birlikleri söz konusudur (Barkan, 1953b:

²⁶ Dış politika için önemli bir istihbarat bilgisi olarak değerlendirilebilecek "iyilik-emanet (inam) adı altında yer alan bir kaleme kardeşi İran Şahı Tahmasb'a karşı isyan ederek Türkiye'ye iltica etmiş olan Elkas Mirza'ya verilmiş paralar" stratejik bir bilgi olarak dönemin bütçesinde yer almıştır (Barkan, 1957b: 231-234).

²⁷ Osmanlı Devleti'nde bu uygulama "sarık parası" olarak adlandırılmaktadır (Barkan, 1955c: 250) ve Devlet'in İslamiyet'i yayma konusundaki hassasiyetinin önemli bir göstergesidir. Özellikle Balkanlardaki toprak sahibi Hıristiyan elitler gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinden kaçınmak veya tumar sistemine dâhil olarak da Müslümanlığı tercih etme ve Osmanlı Devleti'ne katılma yönünde irade göstermişlerdir. Din değiştirme sadık askeri ve idari elitler oluşturmamanın bir yolu olarak görülmüştür (Barkey, 2011: 119-120-122). Barkey ayrıca din değiştirmeyi daha iyi bir ekonomik ve sosyal statü sahibi olmak, daha az vergilendirilmek ve egemen sınıfın ayrıcalıklarından yararlanmak için cemaatlerin veya bireylerin gönüllü bir davranışı olarak değerlendirmiştir (Barkey, 2011: 166-170).

245-246). Ancak 18. yüzyıl boyunca, çeşitli yerelleşme eğilimleri içinde, çoğalan araçların giderek hazineye aktarılan bölümünü düşürdükleri görülmüştür (Genç, 2018: 87). Bazı bütçelerde bu geliri elinde tutanlara ait bilgilere yer verilse de yapılan giderlerin niteliğine ve niceliğine rastlanılmamaktadır (Barkan, 1953b: 243). Bu nedenle sadece hesap cetvellerine dayanarak Osmanlı kamu maliyesi hakkında değerlendirmelerde bulunmak yanıltıcı sonuçlara yol açabilir. Bu hesapları destekleyecek diğer kayıtlara da (ruzmançe defterleri gibi) ihtiyaç bulunmaktadır. Dolayısıyla klasik dönem Osmanlı bütçeleri “*gerçek ve tam bir bütçe anlayışından*” uzaktır (Barkan, 1953b: 244).

Barkan (1953b: 248), ulaşabildiği bütçe örneklerinin “birbirine benzer devamlı seriler olmaktan çok uzak, tesadüfen korunmuş nadir örnekler” olduğunu düşünmektedir. Fatih Kanunnamesinde “ve yılda bir kerre rikâb-ı [boyunduruk altında olanlar, kullar] hümayunuma defterdarlarım irad ve masrafım okuyalar, hil’at-ı fahire [çok kıymetli ve değerli kaftan] geysünler” hükmü geçmektedir. Bu hüküm bütçelerin padişahın huzurunda okunduğunu ve bütçeyi okuyan hazine defterdarlarının ödüllendirildiğini göstermektedir (Barkan, 1957b: 233). Defterdarın her mali yılsonunda bütçeyi padişah huzurunda okuyup yüksek onayına sunması, bütçeyi azim ve kararlılıkla başarmış olduklarının bir göstergesi olduğundan padişah tarafından kendilerine hediyeler verilmesi bir gelenek haline gelmiştir (Barkan, 1957b: 233). Bu uygulamalar, Fatih’in imparatorluğun maliyesini merkezileştirme amacına yöneliktir (Kâldy-Nagy, 1969: 49-55). Ancak defterdarların mevcut muhasebe defterlerinden yıllık bir bilançoğu neden çıkarmadıkları veya çıkardılarsa nerede olduklarına dair konular aydınlatılamamıştır. 16. ve 17. yüzyıllara ait bütçe örnekleri eldeki verilere göre oldukça az sayıdadır (Barkan, 1953b: 248). Seri bütünlükleri de yoktur. Söz konusu bütçeler arasındaki zaman ve hazırlanışlarındaki yöntem farklılıkları durumu çok daha güçleştirmektedir. Osmanlı bütçelerini sadece mevcut bütçe verileri ile değerlendirmek ve karşılaştırma yapabilmek oldukça güçtür. Bütçelerin gelir bölümlerinin düzenlenişi tarihi gelişimin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olup kesin nedeni belirsizdir (Barkan, 1955a: 194).

16. yüzyıl bütçeleri birbirlerini izleyen iki nevruz arası bir “*güneş yılı süresi*” için düzenlenmiştir. Güneş takvimine göre hazırlanan bütçeler bir takdim ile başlamış ve bu takdimin içeriğinde bütçenin niteliğine ilişkin bilgiler yer almıştır. Miladi takvim ise genellikle Hristiyan devletlerle olan yazışmalarda kullanılmıştır. 16. yüzyıl sonundan 18. yüzyıl ortalarına kadarki bütçelerde ise “*ay yılı süresi*” kullanılmıştır (Tabakoğlu, 1985: 392). Bütçeler dönem başı ve dönem sonu hicri takvimin gün, ay ve yılıyla tanımlanmıştır (Sahillioğlu, 1985: 417; 1967: 80). Hicri ve miladi takvim arasında her 33 yılda hicri takvim aleyhine bir yıllık bir fark oluşmaktadır (Sahillioğlu, 1967: 75-111). 33 güneş yılı ile 33 ay yılı farkı sebebiyle, her 33 yılın bütçesi, aradaki farkı kapatmak için atlanır. “*Sıvış yılı*” olarak ifade edilen bu fark, önemli mali sorunlara yol açmıştır. Osmanlı Devleti’nin gelirlerinin bazıları ay, bazıları güneş takvimlerine göre hesaplandığı gibi, giderleri de böyle hesaplanmakla birlikte (muhasebe akçesine göre ayarlanan gümüş kuruş değerinin enflasyon dalgalanmaları yüzünden) devlet gelirleriyle hazine giderlerinin tam bir bütçesini yapmak zor olmuştur. Özellikle ulufe giderlerinin gittikçe artmaya başlamasından sonra sorunlar türemiştir. Bütçede oluşan söz konusu fark nedeniyle hazine zarara uğrayabilmiş, ticaret hayatı aksamış, görevli maaşları gecikmiş ve en önemlisi isyanlar ortaya çıkmıştır (Berkes, 2018: 118).

Aşağıda klasik dönem Osmanlı devlet bütçesi örnekleri ve özelliklerine yer verilmiştir. Bu bütçelerin 15. yüzyılın sonlarından itibaren düzenlenmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Giovan Maria Angiolello'ya²⁸ göre "gelir ve giderler her yıl yazılır ve aradaki fark hesaplanır. Ondan sonra defterler hazineye konur" (Majer, 1987: 115-140). Bütçe yapma ihtiyacının altında, mali açıdan altın çağın bu yıllarda başlaması (Akgündüz, 1990: 197) veya oluşan bütçe açıklarının bütçe düzenleyerek azaltılabileceği düşüncesi vardır (Sayar, 1954: 37). Maliye, devlet sırrı olarak kabul edildiği için, bu bütçeler dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti tarafından da toplumla paylaşılmamıştır (Pelin, 1942: 15).

1475 Mali Yıl Bütçesi: Bizanslı tarihçi Laonicus Chalcocondyles (1430-1470) tarafından kaleme alınmıştır. Fatih devrine (II. Mehmet) ait gelir rakamları bulunmaktadır (Barkan, 1953a: 252). Ancak rakamlara ilişkin veriler tam değildir (Çakır, 2016: 132). Chalcocondyles'in çalışmaları dışında, Bertrandon de la Broquiere, Promontorio, Alvise Sagudino, Andrea Gritti, Spandugnino, Mocenigo, Minio, Zeno, Bragadin, Ramberti, Erizzo, Postel, Donini, Lybyer gibi pek çok Avrupalı tarihçinin 15. ve 16. yüzyıl gelir ve giderlerine yönelik tahminleri vardır (Özvar, 2006: 200-201; İnalçık, 2016: 64-89). Böylelikle devletin resmi rakamlarıyla dönemin tarihçilerinin tahminlerini kıyaslama imkânı bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'ne ilgisiyle bilinen Venedikli elçilerin raporları da önemli kaynaklar arasındadır (Özvar, 2006: 2001-202). Yabancı kaynaklarda Osmanlı bütçesine ait verilerin yer almasından Osmanlı Devleti'nin çağdaşlarının, Osmanlı Devleti'nin mali gücü konusunda ayrıntılı bilgi sahibi olmak istedikleri anlaşılmaktadır (Majer, 1987: 125-138).

1476-1477 Mali Yıl Bütçesi: Majer bu bütçeyi Osmanlı Devleti'nin bilinen en eski bütçesi olarak ifade etmiş, "Promontorio'nun Bütçesi" ifadesiyle tanımlamıştır. Bu bütçe Jacopo di Promontorio'nun "Recollecta" adlı eserinde yer almaktadır (Majer, 1987: 139). II. Mehmet dönemine ait bütçenin İtalyanca şeklidir. Bu bütçe Rumeli gelirleri, Anadolu gelirleri ve Harcamalar olarak sınıflandırılmıştır. Gelirler imparatorluk bölgelerine göre düzenlenmiştir. Bütçe böylelikle mali alan için de geçerli olan coğrafi ve idari yapı hakkında bilgiler, ürünler, tarh sistemi, vergi miktarları, saray ahırlarındaki hayvan sayısı, kapıkulu askerlerinin gücü, haremde bulunan genç bayanların sayısı gibi pek çok konuya ilişkin bilgi vermektedir. Ancak kalemler dağınık olarak işlenmiştir (Majer, 1987: 125-138).

1495-1496 Mali Yıl Bütçesi: II. Beyazid dönemine ait bir bütçe olup bütçenin başlığı, "hazinenin gelir ve gider muhasebesidir". Hazinenin devamında hazine için dua cümlesi vardır. Bu usul İlhanlı kaynaklıdır. Bu bütçede hazineye giren para ve değerli maden cinslerinin hangi gelir kalemlerinden tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Gelir bölümü ayrıntılı, gider bölümü özet şeklinde kaydedilmiştir. Gelir kısmı 16. yüzyıl bütçeleri gibi eyaletlere göre bölümlendirilmiştir (Çakır, 2016: 113-145).

²⁸ Angiolello, Giovanni Maria (1451-1525), esir düştüğü Osmanlı ülkesinde uzun süre kalan ve Şark âlemi hakkında çeşitli eserler kaleme alan Venedikli yazar (Şakiroğlu, 1991: 196-197).

1509-1510 Mali Yıl Bütçesi: II. Beyazid dönemine ait bir diğer bütçedir (Özvar, 2006: 199). Yüksek rütbeli askeri zümreye mensup bazı görevlilere yıllık olarak verilen maaşlar (sâlyane) ilk kez bu bütçede yer almıştır (Genç & Özvar, 2006b).

1524-1525 Mali Yıl Bütçesi: Kanuni Sultan Süleyman dönemine aittir. 16. yüzyılın diğer bütçeleri gibi dönem sonu (yılsonu) bütçesidir (Sahillioğlu, 1985: 415-449). Bu bütçe defterdarlar tarafından düzenlenmiştir. Hem gelir hem de gider rakamlarına yer verilmiştir (Tabakoğlu, 1985: 390). Gelir bölümünde mukataa, cizye, avarız, bedel-i nüzul; gider bölümünde kapıkulu askerleri ve saray görevlilerine üç ayda bir ödenen maaşlar, sarayın mühimmatı için yapılan giderler, bazı kişiler için takdir edilen adet haline gelmiş hediyelerin finansmanı ve çeşitli alım satım giderleri yer almaktadır (Akgündüz, 1992a: 615).

1527-1528 Mali Yıl Bütçesi: Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir bütçedir. Döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Kayda değer ayrıntılar içermektedir (Barkan, 1953a: 251-329; Akgündüz, 1992a: 593). Padişah hasları gelirlerinin yerini ve oranını belirleyecek rakamlara yer verilmiştir. Barkan (1955a: 194), bu oranın tüm gelirler içinde %51'lik bir paya sahip olduğunu değerlendirmiştir. Barkan (1953a: 251) bu bütçe dışında diğer bütçelerin sistematik bir şekilde ele alınmadığına yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Has, zeamet ve tımar gelirlerini kapsamaktadır. Yani ülke genel toplam gelirlerini de göstermektedir (Çakır, 2006: 167). Tımar gelirlerini içermesi açısından kayda değerdir (Tabakoğlu, 1985: 390; Genç & Özvar, 2006b: 8). İlk kez kalelerde görev yapan asker maaşlarına (kale mevâcibâtı) ilişkin ödemelere yer verilmiştir (Özvar, 2006: 215). Bütçe gelirleri tımar gelirleri dâhil 538 milyon akçayı (yaklaşık 9 milyon Venedik altını) bulmuştur. Bu gelirlerin yarısı asker maaşlarına (tımar ve ulufe olarak) diğer yarısı asker ve saray giderlerine ayrılmıştır. Artan kısmı padişahın doğrudan kontrolü altında olan iç hazineye aktarılmıştır (İnalçık, 2019: 241-242).

1547-1548 Mali Yıl Bütçesi: Abdi Çelebi Efendi, İskender Beyefendi, Hayreddin Beyefendi isimlerindeki üç hazine defterdarı tarafından hazırlanmıştır. Ayrıntılı değildir. Sadece merkezi devlet bürolarının yıllık hesaplarını içermektedir. Bu bütçenin başında "*pâye-i serîr-i âlâya arz olundu*" [saltanat makamına] ifadesi yer almaktadır. Cetvel iki yıl sonra padişah onayına sunulmuştur. Bütçenin okunabilirliği ve anlaşılabilirliği düşüktür. Ancak o dönem maliye teşkilatında görev almış kişilerin isimleri ve niteliklerinin yer alması açısından kayda değerdir (Barkan, 1957b: 220-221). Tımar gelirlerini içermemektedir (Tabakoğlu, 1985: 390). Gelir ve gider fasılları diğer bütçelere benzemektedir (Akgündüz, 1992a: 615).

1567-1568 Mali Yıl Bütçesi: Kanuni Sultan Süleyman'ın öldüğü, yerine II. Selim'in geçtiği bir dönemde hazırlanmıştır. Diğer bütçelerden farklı olarak resmi devlet arşivlerinden değil; bir kişiye ait dergiden elde edilmiştir (Barkan, 1957a: 277-332).

1582-1583 Mali Yıl Bütçesi: 1582-83 bütçesinde bir yıl öncesinin ayrıntılı olmasa da yıllık gelir ve gider rakamları yer almaktadır (Özvar, 2006: 203).

1609 Mali Yıl Bütçesi: Ayn-i Ali Efendi Risalesi olarak da adlandırılmaktadır. Osmanlı mali hayatına ilişkin ilk çalışmaların başladığı Tanzimat döneminde Ahmet Vefik Efendi tarafından 1864 yılında yayımlanmıştır (Belin, 1999 [1865]: 177-181-190). Sadece İstanbul'un yıllık giderlerine ilişkin bütçe niteliğinde bir cetveldir (Karamursal, 1989: 118). Gelir-gider çizelgesinin ancak giderler bölümü düzenlenmiştir (Belin, 1999 [1865]: 177).

1653 Mali Yıl Bütçesi: Tarhuncu bütçesi olarak da adlandırılmaktadır. Mehmet Halife'nin "*Tarih-i Gilmani*" adlı eserinden Ahmet Refik tarafından Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası ilâvesinde (H.1340: 30-34) yayımlanmıştır. Eksik ve belirsiz bir cetveldir (Barkan, 1955b: 304-347). Pek çok gelir ve gider dâhil edilmemiştir (Tekeli, 1957: 208). Kurumsallaşmanın bir göstergesi olarak maliye büroları ilk kez aktif bir şekilde yer almış ve gelirler kalemlere göre tasnif edilmiştir. Maliye büroları doğrudan doğruya gelir ve giderlerin tahsili işleri ile uğraşan bürolardır (Çelik, 2006: 117-118). Kalemliye sınıfının, özellikle de mali bürokrasinin profesyonelleşme süreci 16. yüzyıl ortasında başlamıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde gelişmiş bir siyasal bürokrasi oluşmuştur (Faroqhi, 2004: 676-678). Eyaletlerin gelir ve gider hesapları maliye bürolarına dağıtılmıştır (Akgündüz, 1990: 198). Bu bütçeden itibaren gelirler, coğrafi bölgelere göre değil; merkezdeki büroların uzmanlıklarına göre düzenlenmiştir (Genç & Özvar, 2006b: 15). Gelir ve giderler üzerinde merkezleşme eğilimi güçlenmeye, defterdarlıklar önemini kaybetmeye başlamıştır. Bürokraside kişilerin ne aldıklarını değil; topluca o kişilerin kurdukları birimin ne aldığını yazdığı için veriler globaldir (Bozdağ, 2002: 62-63). Devlet gelirlerinin %90'ı vakıf, tımar veya benzeri alanlara tahsis edildiği için bütçe hesaplarında yer verilmemiştir (Akgündüz, 1990: 198).

1653-1654 Mali Yıl Bütçesi: Ali Ağa bütçesi olarak da bilinmektedir. "*Hazine-i Amirenin İrad-ı Masrafı*" adıyla anılan bütçe, Sadrazam Derviş Paşa'nın (halefi; İpşir Mustafa Paşa, selefi; Tarhuncu Ahmed Paşa) doğruluk ve dürüstlüğü ile tanınan eski yardımcısı Ali Ağa'nın bir ürünüdür. Geçmiş bütçeler gibi bu bütçenin de rakamsal eksiklikleri vardır ve geçmiş bütçelere benzer yöntemler ile hazırlanmıştır. Bütçede görevlilerin büyük bir çoğunluğu aylıklarını ve ödeneklerini tümüyle alamamışlardır. Bütçe açıkları sürmektedir. Bu bütçe günümüze "*Feridun Derlemesi (Feridun Münşeati, Münşeati Selatin)*" adıyla III. Murat döneminin nişancılarından Feridun Bey tarafından kazandırılmıştır (Belin, 1999 [1865]: 201-202; Akgündüz, 1994: 17).

1660-1661 Mali Yıl Bütçesi: Eyyubi Efendi Bütçesi (Risalesi) olarak da adlandırılmaktadır (Belin, 1999 [1865]: 190-200). Köprülüler döneminde hazırlanmıştır. Giderler, gelirlerden fazladır. Sarayın bu dönemdeki gösterişli yaşamı ve savaş giderleri büyük boyutlara ulaşmıştır (Belin, 1999 [1865]: 302). Bu bütçe hem Belin hem de Hazârfen Hüseyin Efendi tarafından ele alınmıştır. Daha tam ve ayrıntılıdır (Barkan, 1955b: 304-347). 1660-1661 ve 1669-1670 yılı bütçelerinin başlıklarında "*ait oldukları yıl*", 16. yüzyıla ait benzerlerinde olduğu gibi açık bir şekilde belirtilmemiştir (Sahillioğlu, 1967: 80). Eyyubi Efendi Bütçesi Ayn-i Ali Efendi Bütçesine kıyasla genel saymanlık yönünden daha gelişmiştir. Gelirler çizelgesi eklenmiştir (Belin, 1999 [1865]: 200).

1669-1670 Mali Yıl Bütçesi: Zengin içeriği ile Türk mali tarihinin çeşitli problemlerini aydınlatmaktadır (Barkan, 1955b: 304-347; 1955c: 225-303; 1955a: 193-223). 16. yüzyıla ait yayımlanan bütçelerden farklı olarak hem gelirlerde hem de giderlerde maliye dairelerine göre bir sınıflandırma yapılmıştır. Sonraki yayımlanmamış bütçelerde de maliye bürolarında tutulan defterlerin bütçelere referans oldukları değerlendirilmektedir (Tabakoğlu, 1985: 391). Bütçe maliye bürolarından gelen bilgiler ışığında baş muhasebeci tarafından hazırlanmıştır (Akgündüz, 1990: 198).

4. Tarhuncu Ahmed Paşa Bütçesi

Tarhuncu Ahmed Paşa, gerçekleştirdiği mali reformlarla Osmanlı Devleti'nde önemli adımların atılmasına vesile olmuştur. Tarhuncu Ahmed Paşa'nın Osmanlı mali sistemi açısından önemini kavrayabilmek için mali yönetim anlayışının ve oluşturduğu bütçenin analiz edilmesi gerekmektedir.

4.1. Tarhuncu Ahmed Paşa'nın Mali Yönetim Anlayışı

Büyük vezir ve reformist Tarhuncu Ahmed Paşa²⁹ göreve atandığında Osmanlı Devleti ciddi bir finansal kriz ile karşı karşıyaydı (Somel, 2010: 291). Faaliyetlerinde mutlak bir bağımsızlık şartıyla sadrazamlığı kabul etmiştir (Alphonse de Lamartine, 2008: 719; Hammer, 1966: 522). Sadrazamlık mührünü aldıktan sonra kendisini tebrik edenlere “*ben bu makama lâıyk değilken Allâhu Teâlâ lâıyk görüp ihsân eyledi; imdi ya her ne dilersem ederim, tâ ki Devlet-i Aliyye'ye bir nizâm veririm, yahud da kelleyi veririm; sâirleri gibi ölüm korkusu ve el hatırı gözlemem, rüşvet ve şefâat ile bir mansıb veremem*” demiş ve devlet işlerinde sorumluluk yüklenmiştir (Aksun, 1994: 204). Sadrazam olduğu sırada, hazinede para sıkıntısı, israf ve suiistimaller söz konusuydu. Devlet hizmetleri aksıyordu ve usulsüzlükler yüzünden halk mutsuzdu (Cezar, 2011: 2022). Özellikle saraydaki yozlaşmış yapıyı değiştirdi ve isyancıları bastırdı. Ancak devletin varlıklı kişileri ve elit mensupları uygulanan önlemleri hoşnutsuzluk ile karşıladı (Somel, 2010: 291-292). Sadrazamlığında

²⁹ *Arnavutluk'un Mat Kasabası'nda dünyaya gelen Tarhuncu Ahmed Paşa, Enderun'dan yetişmiş, kapıkulu süvariliği yapmış, kethüdalık etmiş, Diyarbakır ve Mısır Valiliği görevlerinde bulunmuş ve son olarak dokuz ay veziriazamlık yapmıştır (Uzunçarşılı, 1995: 404-405). Paşa, dürüst ve uygulamalarında yanlışı olmayan bir kişiliktir. Gece ve gündüz çalışarak öncelikle devletin gelirini ve giderini öğrenmek istemiş; isteği yapılmış ve devletin ileri gelenleri ile görüşerek fazla giderleri düşürmeye başlamış ve bu konuda sarayın ve diğer ileri gelenlerin fazla giderlerini kesmekte kararlılık göstermemiş ve bu yüzden saray içinden ve dışından pek çok düşman kazanmıştır (Hammer, 1966: 532; Uzunçarşılı, 1995: 405; Cezar, 2011: 2025). Namuslu, samimi, dinine bağlı, adaletli ve mert olarak bilinen Tarhuncu Paşa'nın bütçe denkliği arayışları, saray çevresine ağır bir darbe vurmuştur (Koçu, 1951: 91; Altınay, 2011 [1924]: 100; Süreyya, 1996: 2019). Kendisine yüklenebilecek tek kabahat “imsakdir” (cimrilik) ki bu da “nehhab” (çapulcu, yağmacı) ve “vehhab” (bağışlayıcı, cömert) olmadığına delalet eder ve lehine şahadet eder (Hammer, 1966: 532). Konuşmalarında açıkça “rüşvet ve şefaat (aracılık) ile bir mansıp (görev) vermem”, “hatır işi yapmam, devlet hazinesini zenginleştirecek işlerde dikkat göstermeli” hususlarına önem vermiştir (Altınay, 2011 [1924]: 105-106). Paşa, reform karşıtı hiziplerin hiddetine uğramış ve ezici bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır (Karaagac, 1997: 122-123; Belin, 1999 [1865]: 290).*

din adamları ve devletin ileri gelenleri de Osmanlılık adına leke olacak kişilerden oluşmuştu. Din adamları arasında dedikodu ve arpalık³⁰ anlaşmazlıkları bulunmaktaydı (Altınay, 2011 [1924]: 108). Ahmed Paşa hamiyetli bir vezir olup devlete hizmet etmek istiyordu. Matbaa, tersane, tophane ve arpa eminlerinin³¹ hesaplarını, maaşlı askerın defterlerini inceletmişti (Uzunçarşılı, 1988: 263; Belin, 1999 [1865]: 285; Aksun, 1994: 204; Hammer, 1966: 522). Padişahın kendisine vermiş olduğu miri malı (devlet arazisi) tahsiline ilişkin fermana güvenerek sarayda valide sultan da dâhil hiç hatır ve gönüle bakmamıştı. Rüşvet kapılarını kapatmış ve saraydan gelen emirler, etkiler ve tavsiyeler kararlarını değiştirmemiştir (Uzunçarşılı, 1988: 263; Cezar, 2011: 2024; Belin, 1999 [1865]: 291). Gümrükleri, mutfak ve tersane giderlerini denetleyerek suiistimali önlemeye çalışmıştı. Bütçe açığını kapatmak için devlet memurlarına kayıt vergisi koyması, mesken ve değirmenlerden vergi alması büyük tepkilere yol açmıştı. Zeamet, has ve başmaklıkların fazlasını mirileştirmişti (Pamuk, 2013: 311-312). Bazı mülklere el koymuş ve geçmiş dönem bütçe çizelgelerini incelemiş, fiyatları düzenlemeye çalışmış ve değirmenleri vergilendirmiştir³² (Sarıyannis, 2012: 269; Belin, 1999 [1865]: 287). Gelir düzeyi yüksek olan divan yönetimi ve diğer kimselerden hazineye imdat adı altında para talep etmiştir. Kısa zamanda iki yüz keseden fazla para elde etmiştir (Cezar, 2011: 2023). Kethüdası Mümin Ağa "*Bizim pašamız rüşvet almazdı; âlem bilirdi, irad (gelir) ve masrafım hisab (hesap) olunsun*" Siyavüş Paşa'da Derviş Paşa'ya yazdığı mektubunda Tarhuncu için "*Ahmed Paşa merhum ol sadre sizden ve bizden ve sair eslâfından efda (erdemli) idi; izam-ı devlete ne gûna istikametle damen dermiyan ettiği cümlelerin malûmudur; yine mukabelesinde bostancı cellâdlan elinde hunharlıkla katlolundu*" demiştir (Uzunçarşılı, 1988: 224).

Kısa görev süresi boyunca bir dizi politik ve finansal reform başlatması şüphesiz Tarhuncu'nun görev süresini kısaltmıştır. Tarih-i Gilmani'de "*Ahmed Paşa bu defteri saadetli Padişah'a verdikten sonra çok yaşamadı. Tanrının kazasına uğrayarak 1653 senesi Rebiülâhır'ının yirminci (20 Mart 1653) Perşembe günü katlolundu*" denilmektedir (Su, 1976: 41-47).

4.2. Tarhuncu Ahmed Paşa Bütçesinin Temel Özellikleri

Tarhuncu Ahmed Paşa bütçesini öne çıkaran ve uzun zaman ilk bütçe düşüncesiyle bakılmasının temel nedenleri 17. yüzyıl bütçelerinin uygulama bakımından belirsizliği ve bir süre hazine gelir-gider hesap cetvellerinin çıkarılmamış olmasıdır (Sahillioğlu, 1967: 80; Özvar, 2011: 20-22). Devletin 17. yüzyıl ortalarına kadar bir bütçesi olmadığını ve ilk bütçenin Tarhuncu Ahmed Paşa tarafından hazırlandığını düşünmek hatalıdır. Devletin gelir ve giderleri her yıl belirlenmiş olduğu gibi Tarhuncu bütçesi yapılırken de önceki bütçelerle

³⁰ Osmanlılarda memurlara görevleri sırasında maaşlarına ek olarak, görevden ayrıldıktan sonra ise bir tür emeklilik maaşı olarak verilen gelir (Türk Dil Kurumu, 2019c).

³¹ Hasahıra, ot, arpa vb. hayvan yiyecekleri ile gereçleri sağlayan görevli.

³² Değirmenlere koyduğu vergi sayesinde yılda 100.000 kuruş hazineye para aktarmayı hedeflemişti. Sipahilerin ayaklanması üzerine değirmenlerden vergi alma işlemi geriye bırakılmıştır (Yiğit, 2007: 104-105).

sonraki bütçeler karşılaştırılarak aradaki gelir ve gider farkları ortaya çıkarılmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 261-266; Naima, 2007: 1443-1145; Akgündüz, 1999: 445-446; Özvar, 2011: 20-22). Danişmend (2011[1925]: 557), IV. Mehmet'in³³ iradesiyle baş defterdar Zurnazen Mustafa Paşa'nın başkanlığında çalışan maliyecilerin düzenledikleri iki bütçe lâyihasına "*Tarhuncu lâyiha*ları" denildiğini ve bunlara bazı yayınlarda Osmanlı Devleti'nin ilk bütçesi gibi gösterilse de doğru olmadığını, Osmanlılarda öteden beri bütçe defterlerinin düzenlendiğini, bu durumun Tarhuncu lâyiha larında açık bir şekilde yer aldığını ifade etmiştir. Layihadaki muhasebe yöntemleri değerlendirildiğinde hesapların Kanuni döneminde de benzerleri yer almıştır ve öncesinde de geçmiş gelir ve gider hesaplamaları ile karşılaştırılmıştır (Özvar, 2011: 20-22). Cezar (2011: 2023) Tarhuncu'nun şöhretini rüşvet ve irtikâbı önleme, giderleri azaltma, hazine açığını kapatma yolundaki çabası ve kendi adıyla hazırladığı bütçe ile ilişkilendirmiştir. Ancak Cezar'a (2011: 2023) göre de bu layiha İmparatorluğun ilk bütçesi değildir. Çünkü layihanın kendisi geçmiş on yıla ait karşılaştırma yapmaktadır. İlk bütçe algısının nedeni, Osmanlı tarihçilerinin devletin gelir ve giderlerinin açık ve anlaşılır bir şekilde, rakam ifade ederek bahsetmeyişleridir. Cezar'a (2011: 2023) göre, Tarhuncu bütçesinin hazırlandığı sırada mali sıkıntı olmasa, buna çare bulunmak üzere büyük çabalar harcanmasa ve bu konu üzerinde padişahın huzurunda görüşmeler yapılmı saydı Osmanlı tarihlerinde 1654 yılı bütçesine ait bilgiler yer almayacaktır. 1564, 1592, 1597 yıllarının gelir ve giderlerinin "*Aynı Ali Risalesi'nde*" de yer alması ve 1654 yılından sonraki dönemlerde de devlet giderleriyle ilgili önemli bir gelişmenin olmaması Tarhuncu bütçesine yoğunlaşılmasının bir gereğesidir (Cezar, 2011:

³³ *Tarhuncu Ahmed Paşa bütçesi IV. Mehmet döneminde hazırlanmıştır. Otuz milyonu aşan bir nüfusun sultanı IV. Mehmet (1648-1687) (Palmer, 1992: 31), Osmanlı Devleti'nin 98. İslam halifesi ve 19. padişahı olarak yönetimi devralmış, Kanuni'den sonra 39 yıl 3 ay 1 gün ile en uzun padişahlık dönemi yaşamıştır. IV. Mehmet 6 yaşında tahta oturmuştur (Afyoncu, 2010: 602). Annesi Kösem Sultan da (Valide Turhan Sultan) naip olarak yönetimle etkin bir konuma gelmiştir (Dirik, 1966: 28). Döneminde ciddi mali sıkıntılar yaşamıştır. Hükümdarın küçük yaşta olmasını fırsat bilen saray çevresi devlet hazinesini sıkıntıya sokmuştur (Koçu, 1942: 8). Padişah sık sık Divanı toplamış, mali hayata dair konuşmalar yapmıştır. Konuşmalarında geçmişte devletin gelirlerinin yeterli olduğunu; ancak özellikle tersane inşası-gemi tezgâhi ve diğer önemli ihtiyaçlar için (maaşlar, hazine açıkları, paranın değerinin düşmesi, yolsuzluklar) artık para bulunamadığını dile getirmiştir. Döneminde huzursuzluk ve dış baskılar yoğunlaşmıştır (Karaagac, 1997: 122). Bu dönemde devlette rüşvet, görevi kötüye kullanma, arpalık gibi sorunlar sıklıkla konuşulmuş, dönemin sanatçılarının eserlerine konu olmuştur (Altınay, 2011 [1924]: 105-108; Kortantamer, 1983: 64; 1984: 85-86-115). Naima "Garibe" unvanıyla yazdığı bir fıkra da durumu şu şekilde dile getirmiştir: "Bu esnada hazinede sıkıntı vardır; diye verilen memuriyetlerden alınan rüşveti sadrazam paşa kabul etmeyip ruznameye gelir kaydolunmak bid'ati meydana çıktı. Yakın zamanlara kadar rüşvetçidir diye nice vezir paşa katlonulup nice dahi azlolunmuş iken zaaf ve ihtilal ahvali bir mertebeye vardı ki o töhmet sayılan maslahat, devlet işlerinden addolundu" (Rasim, 2012 [1912]: 346; Belin, 1999 [1865]: 279).*

IV. Mehmet'in ilk sekiz yıllık saltanatı Osmanlı maliyesinin en buhranlı zamanlarından biri olmuştur. Mali buhran yüzünden hazine mukataaları yılında değil; gelecek yıllara ait olarak bir yıl öncesinde satılmıştır. Örneğin 1653'te iltizama verilmesi gereken bir gelir hasılatı alınırken aynı zamanda 1654 ve 1655 iltizama bedelleri de tahsil edilmiştir. Bu uygulamaya hazinenin en önemli sorunlarından biridir (Uzunçarşılı, 1995: 335). Uygulamada hazine kimi kez ileriye ait yılların peşinlerini önceden aldığından, devlet bütçesinde çoğu kez 2-3 yıllık, "tedahül" denen bir karışma olmuştur. Bu durum düzenli bütçe yapmayı güçleştirmek, hazineyi mukataa sahiplerine (ayan ya da paşalara) karşı bir süre borçlu yapmak gibi tehlikeli iki sonuç doğurmuştur (Berkes, 2018: 104).

2023). Bu bağlamda ilk bütçenin kim tarafından, ne zaman ve hangi yöntemlerle oluşturulduğu tartışmalı olup kesin bir tespiti zordur. Bununla birlikte ilk bütçenin Tarhuncu bütçesi olmadığı konusunda literatürde yeterli görüş birliği ve kanıt vardır. Bu konuda her zaman açık bir kapının bırakılması doğru olacaktır. Gelecekte yeni bir belge veya bilginin çıkma ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Tarhuncu bütçesinin görüşülmesi IV. Mehmet'in huzurunda, veziriazam, şeyhülislam, kaptan-ı derya, defterdar ve kazasker tarafından gerçekleştirilmiştir (Cezar, 2011: 2023). Toplantıda padişah "*Babam merhum zamanında ve daha evvelerde devletin gelirleri masrafını karşıladı ve belki de artardı. Benim masrafım babam kadar yok. Gelir yine önceki kadardır; şimdi gelir yetişmeyip tersane ve diğer mühimmata akçe tedarikinde ızhâr-ı acz etmenizin sebebi nedir?*" diye sorunca, Tarhuncu: "*Padişahım, devlet-i aliyyenin ihracat ve harcamaları şimdi öncesinden fazladır. Onun için karşılamaz*" cevabını vermiştir. Toplantı sonucunda birkaç yıllık gelir ve gider hesabı çıkarıldıktan sonra durumun padişaha arzı ve buna göre bir önlem alınmasına karar verilmiştir. Karar sonrası, hazine hesaplarının incelenmesi için defterdarlığa gereken hatt-ı hümayun³⁴ yazılmıştır (Cezar, 2011: 2023; Belin, 1999 [1865]: 288). Bu karar ve hatt-ı hümayundan sonra divan üyeleri Defterdar Paşa sarayında bir toplantı yapmıştır. Toplantıda defterdar 1653 yılında devlet hazinesi gelirinin 24 bin yük (2 milyon 400 bin akçe), giderlerin de bundan 1200 yük fazla olduğunu, yani 25 bin 2 yük bulunduğunu açıklamıştır. Naima tarihi ve Kâtip Çelebi'nin fezlekesinde belirtildiğine göre; bu 24 bin yükün 6 bin yük kadarı İstanbul'daki gider miktarı olup üst tarafı ülkenin diğer yerlerindeki giderlere aittir. Bu ifadeden anlaşıldığına göre Osmanlı hazine hesaplarında İstanbul'daki gelir ve giderlerle, ülkenin öteki yerlerine ait gelir giderlerin hesabı ayrı kaydedilmekteydi (Cezar, 2011: 2023). Defterdar; hazine gelir ve giderini söylerken aradaki açığın bir yıl sonraki gelirin zamanından önce tahsiliyle kapatılmaya çalışıldığını da ilave etmiştir. Defterdarın okuduğu rakamların arkasından herkes düşüncesini açıklamıştır. Sonuç olarak, Naima'nın ifadesiyle: "*Kara Mustafa Paşa zamanında, 1653 senesinde gelir ve gider beraber olup hatta gelirden biraz miktar artmış idi; sonra açığa ne sebep oldu; her kalemden on yıllık geçmiş çıksın, bu durum belli olduktan sonra çaresi ne ise görülür*" denilmiştir. Bunun üzerine, maliyenin ilgili daireleri 1653 yılından itibaren on yıllık hazine gelir ve gider hesabını çıkarıp veziriazama sunmuştur. Veziriazam da hesap durumuna göre, giderlerin neden arttığının açıklamasını da yaparak bunu padişaha arz etmiştir. Arz edilen bu defter "*Tarhuncu Ahmed Paşa lâyihası (bütçesi)*" adıyla anılmaktadır (Cezar, 2011: 2023).

Naima'nın tabiriyle "cümle memalik-i mahrusenün senevi iradı yiğirmidört bin yük akçe olup altı bin kadarı der-i devletde bakisi sair memlekettedir; hala iraddan masraf bin iki yüz yük kadar ziyadedür" (Hammer, 1966: 524-525). Devletin geliri iki milyardan dört yüz akçe ve giderleri bu miktardan yüz yirmi milyon fazlaydı (Hammer, 1966: 524).

³⁴ Padişahların önemli konularda bizzat yazdıkları ya da notlar düştükleri fermanlar.

Tarhuncu Ahmed Paşa bütçesine göre (muhtemelen 1651-1652 yılı içinde) merkezi devlet bütçesinin genel bilançosu aşağıda yer almaktadır (Barkan, 1955b: 327-328):

Giderler	676.106.387
Gelirler	500.594.884
Bütçe açığı.....	175.511.503

Bu tarihlerde bu kadar büyük bir açığın varlığı Kâtip Çelebi tarafından da doğrulanmaktadır. Çelebi'nin “*Düsturu'l'ameli-islâhi'l-halel*” isimli risalesine göre de 1650 yılının bütçesi benzer şekilde kapanmıştır. Tarhuncu bütçesi ile merkezi idarenin finansmanını düzenleyen bütçe kastedilmektedir. Tımar usulü ile finansmanı sağlanan kamu hizmetleri dışarda tutulmuştur (Akgündüz, 1999: 446). Merkezi devlet bütçesinin giderlerinin 397 milyon akçesi maaş olarak kapıkuluna gitmektedir. Bunun içinde sadece yeniçerilere ödenen maaşlar tutarı 167,7 milyon akçedir. İmdadiyye adı altında toplanan paranın sadece yeniçerilerin değil; bir yıllık, bir kıst (üç aylık) maaşları bile karşılamaktan uzaktır (Cezar, 2011: 72). Tarhuncu yaptığı tasarrufla giderlerden bir buçuk yük azaltmayı başarmıştır (Uzunçarşılı, 1988: 224). Hazineyi yaptığı yeniliklerle rahatlatmıştır (Halaçoğlu, 2002: 812). Paşa ölümü pahasına büyük bir çaba ile ulufe alan sipahi (tımar gelirlerinden ödeme) sayısını 25.500'e, yeniçeri (maaş/aylık şeklinde ödeme) sayısını 55.000'e düşürmüştür (Uzunçarşılı, 1988: 243; İnalçık, 2014: 313). Devletin mali durumunu öğrenmek üzere geçmiş yıl elde edilen gelirin neden azaldığını ve giderin hangi gerekçelerle arttığını anlamak için bu yıllara ait on yıllık defterleri incelettirmiştir. Bazı vergilerin oluşturulmasıyla gelir 5.329 yük ve gider ise 6.872 yükü bulmuştur³⁵. Giderin gelirden fazla olduğunu tespit ederek bütçeyi denkleştirmek için giderleri düşürmeye başlayınca bu durum ona çok düşman kazandırmıştır (Uzunçarşılı, 1995: 336). Hazinesinin sıkıntılarını gidermek için uyguladığı bilgece tasarruf sistemi ve devlet makamlarıyla beylerbeyliklerin vergilendirilmesi harem ile sarayın gün geçtikçe artan lüksünü karşılayamamıştır. Birçok kişinin çıkarlarına ters düşen mali önlemleri hoşnutsuzluk yaratmış ve isyan ruhu harem en iç kısımlarına kadar yayılmıştır (Zinkeisen, 2011: 590). Bütün vali ve memurlara irsaliye adıyla bir vergi tarh ederek, kendisini de 20.000 kuruş ödemekle yükümlü tutmuştur. Böylelikle genel geliri 700.000 kuruş arttırmıştır. Her değirmene³⁶ bir kuruş (bundan da hazineye 100.000 kuruştan fazla gelir beklenmiştir) ve her haneye iki kuruş vergi uygulamıştır. Ancak bu iki verginin tahsilinde sorunlarla karşılaşmıştır. Bu uygulamadan, İstanbul'da Galata'da bir isyan çıkmaması için vazgeçilmek zorunda kalınmıştır. Çıkarılan diğer birkaç verginin de uygulaması gerçekleştirilememiştir. Mumun okkası (1,282

³⁵ Tarhuncu bütçesinde kese beş yüz kuruş hesabıyla, gelir 14503 ve gider 16400 ve açık mevcudu 1997 keseydi. 17. yüzyıl ortalarında ve daha sonra bir kese beş yüz kuruş ve bir yük akçe iki buçuk kese, kır bin akçe bir kese ve seksen akçe de bir kuruş olmuştur (Uzunçarşılı, 1995: 336).

³⁶ Bir başka kaynaktan Tarhuncu'nun değirmenler üzerine bir riyal ve konular üzerine de iki kuruş vergi koyduğu geçmektedir (Belin, 1999 [1865]: 122).

kilogram veya 400 dirhemlik ağırlık ölçüsü) 22 akçeye düşürülmüştür. Fakat mumcular Sa'di-zâde Efendi'nin arka çıkmasıyla 400 dirhem olan okkanın mum satışında 340 dirhem olmasına izin almışlardır. Ağırlığının düşürülmesi, fiyatının indirilmesine eşit olduğundan, eski durum değişmemiştir. Bütün büyük memurları, rüşvetçilikleri hakkında ve bundan böyle bir şeyi yapamayacaklarına dair açıklamalarıyla gücendirmiştir (Hammer, 1966: 523-524). Dokuz buçuk ay süren veziriazamlığında giderlerden günde bir yük akçe arttırmıştır (Su, 1976: 40-41). Masraflı düşünlere karşı çıkmış, gelir için önemli bazı ürünlerin (mum örneğinde olduğu gibi) fiyatlarında artışa gitmiştir³⁷ (Altınay, 2011 [1924]: 111). Naima'ya göre, bu çabalardan bir sonuç üretilenmemiş ve Paşa'nın girişimlerinden olumsuz etkilenen baskı grupları tarafından engellenmiştir (Peirce 1993: 254). Diğer taraftan istisnai de olsa Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ile Evliya Çelebi gibi dönemin ünlü tarihçileri Tarhuncu'nun vezirlik makamından alınmasının yerinde olduğunu düşünmüşlerdir (Özvar, 2011: 20-22).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Tarihe başvurma, olayların ve olguların tarihsel kökenlerini sorgulamayı bugüne ve yarına daha geniş bir açıdan bakmayı sağlar. Tarihin objektif olarak değerlendirilmesinde etkin bir araç da bütçe kayıtlarıdır. Güçlü devletçi geleneğe ve merkeziyetçi bir yönetime sahip Osmanlı devlet sisteminin en önemli özelliklerinden biri, yapılan her türlü iktisadi ve mali faaliyetin kayıt altına alınmasıdır. Bu kayıtlardan biri de gelir ve gider cetvelleridir. Modern tarihçilerin "*bütçe*" adını verdikleri bu cetvellerin temel özellikleri bir veya birkaç yıl öncesine ait olmaları ve padişahın onayına sunulmalarıdır. Bütçe, padişahın doğal bir hakkı olarak görülmüş, gücünün ve iktidarının önemli dayanaklarından birini oluşturmuştur. Mutlak otoritenin sahibi tarafından yapılan tasarruflar günümüz kanunlarının işlevlerine karşılık gelmiştir. Toplanan gelirlerde ve yapılan giderlerde temel belirleyici unsur, etki dereceleri değişkenlik göstermekle birlikte dini kurallar ile örf ve adetler olmuştur. Zamanla bu kurallar Osmanlı mali sistemini olgunlaştırmıştır. Devlet, sistemi doğu ve batı medeniyetlerinin birleşimini sentezleyerek kurumsal bir brikoloj ile kurgulamıştır. Şüphesiz bu kuralların şekillenmesinde başta Selçuklular, Gazneliler, Karahanlılar, Oğuzlar ve Danişmendliler olmak üzere aynı coğrafyayı paylaşmış ve belirli bir ekonomik güce ve üstün bir siyasal konuma erişmiş devletler (Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, İran, Fars, Abbasi İmparatorluğu, Sasaniler, İlhanlılar, Çandarlılar, Memluk Devleti, Germiyan ve Karamanoğulları Beylikleri ve Moğollar) önemli rol oynamıştır.

Diğer taraftan merkezi yönetime ilişkin mali kayıtlar, devletin bütün gelir ve giderlerini içermemiştir. Özellikle vergiler bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir. Dolayısıyla bütçe olarak tanımlanan bu cetvellerin eksiksiz bir şekilde devletin mali gücünü temsil ettiğini söylemek yanlış olduğu gibi yanıltıcı sonuçlara da yol açabilecektir. Çünkü

³⁷ Bu önlemi herkesin alay etmesine sebep olmuş, halk "paşa okkası" diye alay etmiştir (Altınay, 2011 [1924]: 111).

belirli seviyede gerçekleştirilen denetim altında bir kısım gelirler yerinde (mahallinde, bazı eyaletlerde) harcanmış, bütçe dışında yer alan tımar sistemi, yine bütçe dışında faaliyet gösteren vakıflar önemli giderler gerçekleştirmiş, bir kısım gelirler de yine doğrudan iç hazineye aktarılacak merkezi hazine gelir-gider cetvellerinin dışında tutulmuştur. Olumsuzluk oluşturan bu durum bütçenin dinamik karakteri sayesinde aşılmış, bütçe dışı kalan alanlara gelir ve gider aktarımları yapılmıştır. Bu cetvellerin bugünkü anlamıyla bütçeye atfedilen pek çok niteliği de bünyesinde barındırmamış olması prensipte bütçe olarak ifade edilmesinin önüne geçmemektedir. Çünkü nihayetinde gelir ve giderler belirli bir sistematik içinde kayıt altına alınmış ve bu kayıtlardan gerektiği yer ve zamanda faydalanma yoluna gidilmiştir.

16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin maliyesi bozulmaya başlamış, 17. yüzyıldan itibaren ise sorunlar kronik bir hal almıştır. Bu dönemde (bugünkü veriler ışığında) bütçe yapmaya çok daha sıklıkla başvurulmuştur. Bu durum yaşanan olumsuzlukları çözüme arayışlarının bir tezahürüdür. Politika yapımcılar askeri ve yönetsel alandaki başarılarını iktisadi hayatta gösterememiş veya iktisadi hayatı bir öncelik olarak görmemiştir. Kuruluşundan buhran yıllarına kadar mali sistemini toplumun refahını en üst seviyeye çıkarmak üzerine kurgulamış bir devletin (İnalçık, 2016: 49), bazı dönemlerinin “*tagayyür ve fesad*”, “*samur*”, “*sultanlar*”, “*kadınlar saltanatı*” şeklinde anılması ne denli büyük bir siyasal ve sosyo-ekonomik çalkantı içinde yönetilmek zorunda kaldığını göstermektedir. Bu dönemde mali yapının düzeltilmesi için “*kurtarıcılar*” aranmıştır. Sıklıkla değiştirilen, büyük umutlar bağlanan vezirlere pek çok sorumluluk yüklenmiş; ancak ideal ölçülerde yetki ve süre verilmemiştir. Makama gelen veziriazamlar ağır şartları kabul etmiş ve riskleri göze almışlardır. Şartlar dönemin koşullarına göre (ağırlıklı olarak mali sorunlar) değişimle birlikte, risk ise kişinin hayatı olmuştur. Devletin en fazla arzu edilen makamı aynı zamanda “*ateşten bir gömlek*” olmuştur. Veziriazamlar büyük stres altında çalışmışlardır. Bu stresin sonucu “*günü kurtarma*” anlayışıyla gerçekleştirilen icraatlar durumun çok daha kötüleşmesine ve kalıcı hale gelmesine yol açmıştır. Böylesi bir riski, belirli talepler öne sürerek üstlenen kişilerden biri de Tarhuncu Ahmed Paşa'dır.

Osmanlı mali hayatında Tarhuncu bütçesi ve onun mali anlayışı önemli bir yere sahiptir. Tarhuncu bütçesi, klasik dönem Osmanlı Devleti'nin ne ilk ne de son bütçesi olmuştur. Öyle ki, elde edilen bilgiler bütçenin gelir ve gider yönünden bazı eksikliklerinin ve belirsizliklerinin olduğuna da işaret etmektedir. Öncesinde ve sonrasında yayımlanmış bütçelerde olduğu gibi, Tarhuncu bütçesinin temel hedefi savaşın finansmanını sağlamak olmuştur. Paşa'nın veziriazam olarak atanmasından, azledilmesine kadar geçen süre (9 ay) kısa olmakla birlikte, çalışmaları büyük yankı uyandırmıştır. Bütçesi prensip itibarıyla döneminin bütçelerinden ayrılmamakta, hatta içerik açısından daha az veriyi ve bilgiyi barındırmaktadır.

Diğer taraftan gelir ve gider hesaplarının merkezi maliye bürolarına dağıtılması bütçe süreci açısından profesyonelleşmeye ve kurumsallaşmaya atılan önemli bir adımdır. Ortaya çıkarılan belgeler ışığında Tarhuncu bütçesi öncesi, uzun bir süre (1609-1653) herhangi bir bütçenin gündeme gelmemiş olması onu bir adım daha öne çıkarmıştır. Tarihi kayıtlar, Tarhuncu Ahmed Paşa'nın kişisel özelliklerini (dürüstlük, çalışkanlık, risk alma, tasarruflu

ve özverili olma vb.) bütçeye yansıtma çabası sarf ettiğiinden bahsetmektedir ve bu dönemin koşullarında böylesi bir cesaret sergilemek çok ciddi bir riski de üstlenmek anlamına gelmektedir. Kişisel niteliklerine ve mali konulardaki anlayışına yerli ve yabancı pek çok kaynakta yer verilmiştir. Bunda dönemin ünlü tarihçisi Mehmet Halife'nin Tarih-i Gilmani adlı eserinde, bir süre yanında da çalıştığı Tarhuncu Ahmed Paşa'nın bütçesine ve hayatının son anlarında yaşadığı trajik olaya yer vermesinin payı büyüktür. Bütçesi ve kişisel özellikleri Osmanlı mali geçmişinin çarpıcı bir konusu olarak görülen Tarhuncu Ahmed Paşa, Türk mali hayatının önemli bir aktörü olarak kayıtlara geçmiştir.

Kaynaklar

- Afyoncu, E. (2010), *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi: 130.
- Akgündüz, A. (1990), *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Akgündüz, A. (1992a), *Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları No: 1, İlmi Araştırmalar Serisi No: 1.
- Akgündüz, A. (1992b), *Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları No: 1, İlmi Araştırmalar Serisi No: 1.
- Akgündüz, A. (1994), *Kanuni Sultan Süleyman Devri Kanunnameleri, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, 8. Kitap, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları No: 4, İlmi Araştırmalar Serisi No: 3.
- Aksun, Z.N. (1994), *Osmanlı Tarihi*, İkinci Cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., Yayın No: 290, Kültür Serisi: 89.
- Aktepe, M. (1993), "Çandarlı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003039.pdf>>, 22.11.2019, 209-211.
- Altınay, A.R. (2011 [1924]), *Tarihi Simalar, Tesavir-i Rical*, Birinci Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Aydın, B. & R. Günalan (2008), *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi: 85, İnceleme-Araştırma: 67.
- Barkan, Ö.L. (1953a), "H.933-934 (M.1527-1528), Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 251-329.
- Barkan, Ö.L. (1953b), "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 238-250.
- Barkan, Ö.L. (1955a), "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17(1-4), 193-223.
- Barkan, Ö.L. (1955b), "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17(1-4), 304-347.
- Barkan, Ö.L. (1955c), "1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 17(1-4), 225-303.
- Barkan, Ö.L. (1957a), "H.974-975 (1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19(1-4), 277-332.

- Barkan, Ö.L. (1957b), “H.954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19(1-4), 219-276.
- Barkey, K. (2011), *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, (Çev: Ebru Kılıç), Versus Kitap (122), İstanbul: Ayhan Matbaası.
- Belin, M. (1999 [1865]), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi*, O. Ceylan (Çev.), Ankara: Gündoğan Yayınları: 99.146, Siyaset/Sosyoloji Dizisi: 02.40, Umud Matbaacılık.
- Berkes, N. (2018), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları: 1713, Cogito: 117, 27. Baskı, İstanbul: Mega Basım Yayın.
- Berktaş, H. & B. Murgescu (2005), *The Ottoman Empire*, Thessaloniki, Greece: Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe (CDRSEE).
- Bozdağ, İ. (2002), “Tarih İkinci Akıldır”, *Türk Edebiyat Dergisi*, Mayıs, Sayı 343.
- Buluş, A. (2002), “17. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Mali Yapısı ve Tarhuncu Ahmed Paşa Bütçesi”, *Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı III*, Yeni Türkiye, Sayı: 45, 603-615.
- Cezar, M. (2011), *Mufassal Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çakır, B. (2006), “Geleneksel Dönem (Tanzimat Öncesi) Osmanlı Bütçeleri”, içinde: M. Genç & E. Özvar, (ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 167-195.
- Çakır, B. (2016), “Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLVII, 113-145.
- Çelik, G. (2006), “Osmanlı Devleti'nde Merkezi Hazinesinin Maliye Büroları”, içinde: M. Genç & E. Özvar, (Ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 115-148.
- d'Ohsson, I.M. (1986 [1740-1807]), *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, Z. Yüksel (Çev.), Tercüman Gazetesi, 1001 Temel Eser, İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Danişmend, İ.H. (2011 [1925]), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi M.2574-1703 (H.987-1115)*, 2. Baskı, İstanbul: Ofset Baskı.
- De Lamartine, A. (2008), *Osmanlı Tarihi I*, S. Bayram (Çev.), İstanbul: Kapı Yayınları.
- Devellioğlu, F. (1993), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 11. Baskı, Ankara: Aydın Kitapevi Sözlük Dizisi: 1.
- Dirik, İ.H. (1966), “Osmanlı İmparatorluğunda İlk Bütçe ve Tarhuncu Ahmet Paşa”, *Çele*, 12(44), 28-29.
- Du Velay, A. (1978 [1902]), *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Damga Matbaası, No.178-1978.
- Erçin, C. (1938), *Bütçe Nazariyat ve Tabikatu*, T.C. Kültür Bakanlığı Siyasal Bilgiler Okulu Yayınlarından No: 2, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Faroqhi, S. (2004), “Krizler ve Değişim 1590-1699”, A. Berktaş (Çev.), içinde: H. İnalçık & D. Quataert (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Cilt 2, İstanbul: Eren yayıncılık.
- Finkel, C. (2006), “Macaristan'daki 1593-1606 Osmanlı-Habsburg Savaşının Maliyeti”, A. Berktaş & A. Hacımiraçoğlu (Çev.), içinde: M. Genç & E. Özvar, (ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 239-292.

- Genç, M. & E. Özvar (2006a), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi.
- Genç, M. & E. Özvar (2006b), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 2*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi.
- Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 15. Basım, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Goffman, D. (2004), *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Güran, T. (2017), *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2002), "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı, Türkler", içinde: H.C. Güzel & K. Çiçek & S. Koca (ed.), *Türkler Ansiklopedisi (Cilt 1)*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 795- 838.
- Hammer-Purgstall, B.J.V. (1966), *Büyük Osmanlı Tarihi 5*, İstanbul: Emir Basım Yayın.
- İnalcık, H. (1958), "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 13(2), 102-126.
- İnalcık, H. (2009), "Prof. Dr. Halil İnalcık ile Söyleşi", *Teke Tek Programı*, Habertürk Televizyonu, İstanbul.
- İnalcık, H. (2014), *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesad (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Sertifika No: 29619, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2016), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I 1300-1600*, H. Berktaş (Çev.), Genel Yayın No: 4008, Seçme Eserleri-XII, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2019), *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 63. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpcioğlu, M. (1996), "Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, *Doktora Tezi*, Ankara.
- İşli, H.N. (2016), "Defterdar Mezar Taşları", içinde: S.F. Göncüoğlu (ed.), *Osmanlı Devlet Teşkilatı'nın Kadim Bir Kurumu: Defterdarlık*, İstanbul: İstanbul Defterdarlığı, Erkam Yayın, 252-262.
- Káldy-Nagy, G. (1969), "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Merkezi Yönetimin Başlıca Sorunları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 49-55.
- Karaagac, J.R. (1997), "The Politics of Reform: A Study of Institutions, Ideas and Individuals", Johns Hopkins University, *Dissertation*, Baltimore, Maryland, USA.
- Karamursal, Z. (1989), *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kemikli, B. (1998), "Sun'ullâhi Gaybî Divanı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları (Türk İslam Edebiyat) Anabilim Dalı, *Doktora Tezi*, Ankara.
- Kia, M. (2008), *The Ottoman Empire (Greenwood Guides to Historic Events, 1500-1900)*, Connecticut, London: Greenwood Publishing Group.
- Koçu, R.E. (1942), "Tarhuncu Ahmet Paşa ve İlk Bütçe", *İktisadi Yürüyüş*, 5(58), 8-9.

- Koçu, R.E. (2015 [1951]), *Tarihimizde Garip Vakalar*, 4. Baskı, İstanbul: Ana Basın Yayın.
- Kortantamer, T. (1983), "17. Yüzyıl Şâiri Atâyi'nin Hamse'sinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Görüntüsü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1(1), 61-105.
- Kortantamer, T. (1984), "Nâbi'nin Osmanlı İmparatorluğu Eleştirisi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2(1), 83-116.
- Köprülü, M.F. (2004 [1931]), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Akçağ Yayınları: 584, Kaynak Eser: 165, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Basım Yayın.
- Majer, H.G. (1987), "Fatih Sultan Mehmet Zamanında Bir Osmanlı Bütçesi", S. Kortantamer (Çev.), *E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 115-140.
- Mantran, R. (2016), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, S. Tanilli (Çev.), 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Murphey, R. (2006), "Osmanlı Ordusu Hazinesi (Ordu-Yı Humayun Hazinesi) Bilançoları 1624-1630: Devletin Çözülme Yılları Olarak Adlandırılan Dönemde Osmanlı Mali Pratiğinde Uyum ve İstikrar", içinde: M. Genç & E. Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 293-328.
- Naîmâ Efendi M. (2007[1655-1716]), *Târih-i Na 'imâ* (Ravzatü'l-Huseyn Fî Husuâsati Ahbârî'l-Hâfikayn), Cilt III, M. İpşirli, (Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öner, E. (2005), *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Uyum Ajans, Yayın No: 2005/369.
- Özvar, E. (2006), "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)", içinde: M. Genç & E. Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler 1*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 197-238.
- Özvar, E. (2011), "Tarhuncu Ahmed Paşa (ö.1063/1653), Osmanlı Sadrazamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 40, <<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/40/C40013021.pdf>>, 08.10.2019, 20-22.
- Pakalın, M.Z. (1971), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, II, II Fasikol*, (Birleştirilmiş), İkinci Basılış, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pakalın, M.Z. (1993a), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2505, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 646, Sözlük Dizisi: 2, 1. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pakalın, M.Z. (1993b), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2506, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 647, Sözlük Dizisi: 2, 2. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Palmer, A. (1992), *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, B. Çorakçı Dışbudak (Çev.), 5. Baskı, İstanbul: Sabah Yayınları.
- Pamuk, B. (2013), *Osmanlı Tarihi*, T. Gündüz (ed.), 3. Baskı, Ankara: Grafik Ofset Matbaacılık.
- Parry, J.V. (1989 [1968]), "Osmanlı İmparatorluğu 1566-1617", N. Ülker (Çev.), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4(1), 151-178.
- Pearce, L.P. (1993), *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Pelin, İ.F. (1942), *Finans İlmî ve Finansal Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No.166, İktisat Fakültesi No.12, İkinci Kitap, İkinci Baskı, İstanbul: Güven Basımevi.

- Rasim, A. (2012 [1912]), *Osmanlı Tarihi, I. Cilt*, H.D. Yıldız, (Haz.), İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, Yayın No: 59.
- Roux, J.P. (2007), *Türklerin Tarihi, Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Üçüncü Basım, İstanbul: Kabalci Yayınevi: 291, İnceleme Dizisi: 50.
- Sahillioğlu, H. (1967), "Sivış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27(1-2), 75-111.
- Sahillioğlu, H. (1985), "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41(1-4), 415-449.
- Sahillioğlu, H. (1989), "Akçe", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, <<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02000762.pdf>>, 08.10.2019, 224-227.
- Sahillioğlu, H. (2006), "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Giderleri", içinde: M. Genç & E. Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Ofset Yapımevi, 149-166.
- Sarıyannis, M. (2012), "The Kadızadeli Movement as a Social and Political Phenomenon: The Rise of a Mercantile Ethic?", A. Anastasopoulos (Haz.), *Political Initiatives from the Bottom-Up in the Ottoman Empire*, (Halcyon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno, 9-11 January 2009, Rethymno, Greece: Crete University Press, 263-289.
- Sayar, N. (1954), *Devlet Bütçesi, Prensipleri ve Tatbikatı, Amme Maliyesi Cilt: I*, T.C. Maarif Vekâleti, Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınlarından, No. 34/122, İstanbul: Sermet Matbaası.
- Sayın, A.V. (2000 [1914]), *Tarih-i Mâli, Kuruluşundan Kanuni Döneminin Sonuna Kadar Osmanlı Maliye Tarihi (1299-1566)*, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 2000/356.
- Somel, S.A. (2010), *The A to Z of the Ottoman Empire*, The A to Z Guide Series, No.152, United Kingdom: Scarecrow Press.
- Su, K. (1976), *Tarih-i Gülmanî*, K. Su (Sadeleştiren), Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser: 74, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Süreyya, M. (1996 [1845-1909]), *Sicill-i Osmanî, I. Cilt*, N. Akbayar, (Haz.) S.A. Kahraman, (Eski Yazıdan Aktaran), İstanbul: Numune Matbaacılık.
- Şakiroğlu, M.H. (1991), "Angiello, Giovanni Maria", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 196-197.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2000), *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İkinci Baskı, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 42.
- Tabakoğlu, A. (1985), "XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41(1-4), 389-414.
- Tabakoğlu, A. (2009), *Türkiye İktisat Tarihi*, 9. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları: 122.
- Tabakoğlu, A. (2016), *Osmanlı Mali Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekeli, E. (1957), "Türkiye'de İlk Bütçe", *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, S. 3, 207-211.
- Türk Dil Kurumu (2019a), *Ulufe*, <<https://sozluk.gov.tr/>>, 11.9.2019.
- Türk Dil Kurumu (2019b), *Siyakat Yazısı*, <<https://sozluk.gov.tr/>>, 19.9.2019.
- Türk Dil Kurumu (2019c), *Arpalık*, <<https://sozluk.gov.tr/>>, 29.10.2019.
- Tveritina, A.S. (1969), "XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Mali ve İdari Sistemini İlgilendiren Bazı Belgeler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 12, 65-88.

- Uzunçarşılı, İ.H. (1988), *Büyük Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, XII. Dizi-Sa.16 cld, Osmanlı Tarihi, III. Cilt.
- Uzunçarşılı, İ.H. (1995), *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, 2. Kısım, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 404-406.
- Yiğit, A. (2007), "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşeli Livasında Değirmenler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar, Sayı 8, 97-155.
- Yuvalı, A. (2000), "İlhaneliler", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, 22. Cilt, <<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22016123.pdf>>, 24.11.2019, 102-104.
- Zinkeisen, J.W. (2011), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1623-1669)*, Cilt 4, E. Afyoncu (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 16427, 590-596.

Çiçek, H.G. & S. Dikmen (2020), "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Bütçelerinin Karakteristik Özellikleri: Tarhuncu Ahmed Paşa Bütçesi", *Sosyoekonomi*, Vol. 28(46), 211-241.